

ԱՄՆ-Ի ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆԸ ԵՎ ՆՊԱՍՏԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏԻՆ

Քնարիկ Ավագյան

Առաջին աշխարհամարտի (1914-1918 թթ.) ընթացքում ու դրան հաջորդող տարիներին առավելապես առաջին սերնդի ամերիկահայերի համար հայրենի ժողովրդի սատարմանն ուղղված ջանքերը եղել են գործնական ու ծանրակշիռ՝ կրելով թե՛ քաղաքական ու դիվանագիտական և թե՛ հասարակական, տնտեսական ու ռազմական բնույթ: Վերջինս արտահայտվել է ռազմամթերքի, դրամական միջոցների, ինչպես նաև մարդկային ուժի՝ կամավորների առաքումով, որն իրականացվել է գլխավորապես հայ քաղաքական տարբեր կուսակցությունների ու կազմակերպությունների կողմից:

Ամերիկահայ հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների գործունեությունը

Պատերազմի հենց սկզբից ամերիկահայ մի խումբ ազգայինների ջանքերով հնարավոր է դարձել համախմբել տեղի հայ քաղաքական տարբեր ուղղությունները, որոնք ժողովրդի ու հայրենի երկրի համար ճակատագրական այդ պահին, որոշ բացառությամբ, հանդես են բերել միասնաբար գործելու պատրաստակամություն: Նման առաջին քայլն իրականացվել էր ամերիկահայոց առաջնորդ Մուշեղ եպս. Մերոբյանի ջանքերով, որը գաղութի ներսում կազմակերպված ու հավաքական շարժում սկզբնավորելու, ինչպես նաև կովկասահայության շրջանում ծագած ինքնապաշտպանական շարժմանն արձագանքելու նպատակով իր բնակարանում հրավիրել էր ժողով չորս կուսակցությունների (Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան – ՄԴՀԿ, Հայ հեղափոխական դաշնակցություն – ՀՅԴ, Վերակազմյալ հնչակյան – ՎՀԿ, Հայ սահմանադրական ռամկավար – ՀՍՌԿ) մասնակցությամբ: Յուրաքանչյուր կուսակցությունից ընտրված երկուական ներկայացուցիչներից բաղկացած միջկուսակցական մարմինը 1914 թ. նոյեմբերին Բոստոնում հրավիրել է *Միջկուսակցական խորհրդաժողով*, որն ընդունել է ազգային չորս կուսակցությունների համատեղ գործունեության ծրագիր: Խորհրդաժողովի նպատակն էր՝ «...աջակցել հայ ազատագրության համար ներկայ պատերազմին առթիւ ըլլալիք համազգային ջանքերուն, օգնել այժմ իսկ երկրի մէջ կոռուղ խումբերու, զինեալ շարժում յառաջ բերել, երբ կարելի ըլլայ Դաշնակից պետութեանց հասանութիւնը եւ օժանդակութիւնը ստանալ, Դիվանագիտական հետապնդումներ կատարել»¹: Խորհրդաժողովին հաջողվել էր ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի հետ համատեղ ջանքերով Վաշինգտոնում Ռուսաստանի դեսպանի միջոցով ստանալ ցարական կառավարության համաձայնությունն ու հովանավորությունը Կովկասում ռուսական բանակի կազմում կովե-

¹ Ճիգմեճեան Մ. Գ., *Պարունօրին ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց (1890-1925)*, Ֆրեզնո, 1930, էջ 198, 199:

լու պատրաստ ամերիկահայ երիտասարդ կամավորներ առաքելու և մի շարք այլ խնդիրների վերաբերյալ: Որոշվել էր կովկասահայ կովող խմբերին հատկացնել հանձնախմբի տրամադրության տակ եղած ողջ դրամական միջոցների 25%-ը²:

1914 թ. դեկտեմբերին Խորհրդաժողովին Ամերիկահայոց առաջնորդարանից երկուական ներկայացուցիչների մասնակցությունը համազգային բնույթ է հաղորդել հիշյալ միջկուսակցական մարմնին՝ այն վերանվանելով *Ազգային պաշտպանության ամերիկահայ հանձնախմբի* (ԱՊԱՀ)³: Ինչպես նախորդ Միջկուսակցական խորհրդաժողովի, նույնպես և նորաստեղծ Հանձնախմբի նպատակն էր դադարեցնել ամեն տեսակի մասնակի հանգանակությունները և սկսել ազգային դատին առնչվող խնդիրների վերաբերյալ միասնական հանգանակություն, նպաստել Կովկասում ծավալվող հայ կամավորական շարժումներին և աջակցել արևմտահայ փախստականներին:

Միաժամանակ ՀՅԴ կուսակցության գործիչները կարողացել էին ստանալ ռուսական կառավարության պաշտոնական հավաստումը արևմտահայության ազատագրման վերաբերյալ, ինչպես նաև հասնել կամավորական շարժումը կազմակերպելու նպատակով Կովկասում (Թիֆլիս) Ազգային բյուրոյի ստեղծմանը: Այդ է պատճառը, որ Հանձնախմբում Դաշնակցության ներկայացուցիչները պահանջում էին կամավորական շարժմանն աջակցելու նպատակով ԱՄՆ-ում հանգանակվող գումարի կեսը՝ 50%-ը, առաքել Ամենայն հայոց կաթողիկոսի կողմից վավերացված Թիֆլիսի Ազգային բյուրոյին, իսկ մյուս կեսը՝ տրամադրել ինչպես ամերիկահայ կամավորների կարիքների, նույնպես և հայրենի երկրի տարբեր շրջաններում հեղափոխական շարժումներ առաջ բերելու համար⁴: Եթե մինչև 1915 թ. մարտի վերջը այդպիսի շարժումներ հնարավոր չլինեին իրականացնել, ապա այդ գումարը ևս կուղարկվեր Կովկաս՝ հայ կամավորական խմբերին⁵: Մանավանդ որ, 1914 թ. դեկտեմբերի 16-ին Ազգային բյուրոյի պատվո նախագահ, Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ներկայացուցիչ, Թիֆլիսի հայոց առաջնորդ Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը ևս Ազգային պաշտպանության ամերիկահայ հանձնախմբի պատասխանատու Միհրան Սվազլըին ուղղված հեռագրով անդրովկիանոսյան հայրենակիցներին խնդրել էր նյութապես օգնել նորակազմ կամավորական չորս խմբերին⁶:

Հանձնախմբի կողմից այդ առաջարկությունը չի ընդունվել, այլ որոշվել է հանգանակվող գումարի զգալի մասը հատկացնել Ամենայն հայոց կաթողիկոսի հովանավորության ներքո Մր. Էջմիածնում կազմավորված Խառը հանձնախմբին, իսկ 25%-ը ԱՄՆ-ում Ռուսաստանի դեսպանի միջոցով փոխանցել Կովկաս՝ «մի միայն երկիր մեկնած կամ մեկնելիք Հայ կամավորներուն անխտիր»: Արդյունքում տարբեր քաղաքական ուղղությունների միջև պահպանվող համերաշխ գործակցությունը

² Համերաշխական բանակցություններ (1914-1915), Պուրթոն, 1916, էջ 5:

³ Տեղեկագիր Հայ Ազգային Միության Ամերիկայի. 1917-1921 թթ., Պոստոն, 1922, էջ 8:

⁴ Ճիգմեճեան Մ. Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 200, 201:

⁵ Տոնապետեան Գ., Հ. Յ. Դաշնակցությունը Հիսպանիայի Ամերիկայի մէջ, հ. Բ (1910-1923), Պոստոն, Հայրենիք հաստատություն, 1995, էջ 271:

⁶ Նույն տեղում, էջ 273, 282:

խախտվել է, և ՀՅԴ-ն, որը Բոստոնում լույս տեսնող «Հայրենիք» պարբերաթերթի էջերում ձեռնամուխ էր եղել հայ կամավորական շարժումներին ի նպաստ մասնավոր հանգանակություններ իրականացնելուն, հեռացվել է Հանձնախմբի կազմից⁷: Կովկասում հայ կամավորական շարժմանը սատարելու նպատակով հանգանակվել էր 160.000 դոլար, որից ԱՊԱՀ-ը՝ 60.000, իսկ առանձին ՀՅԴ-ն՝ 100.000 դոլար (ընդ որում՝ 1914 թ. Ամերիկայի Կենտրոնական կոմիտեն /ԿԿ/ երկրի ինքնապաշտպանական ծրագրերի համար տրամադրել է 5.900 դոլար⁸):

Անտանտի տերությունների առջև Հայ դատը ներկայացնելու նպատակով 1912 թ. Փարիզում հիմնված Ազգային պատվիրակության նախագահ, Ամենայն հայոց կաթողիկոսի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Պողոս Նուբարի և Կահիրեում գործող Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ) ջանքերով Եգիպտոսի օրինակով մի խումբ ամերիկահայերի կողմից (դոկտոր Սմբատ Մ. Գաբրիելյան, Միհրան Սվազյան /Սվազլը/, պատվ. Խաչատուր Կ. Պեննեյան և այլք) ԱՄՆ-ում ևս ստեղծվել էր *Ազգային շահերի պաշտպանության միությունը* (ԱՇՊՄ): Այն բաղկացած էր հայ քաղաքական երեք կուսակցություններից, Հայ առաքելական և Հայ ավետարանական եկեղեցիներից ու ՀԲԸՄ-ից ընտրված ներկայացուցիչներից: ՀՅԴ-ն հրաժարվել է ենթարկվել Ազգային պատվիրակության և անձամբ Պ. Նուբարի հսկողությանը և գործել է անկախ ընդհուպ մինչև 1917 թ. սկիզբը⁹:

Պ. Նուբարի ջանքերով Ազգային պաշտպանության ամերիկահայ հանձնախումբն ու Ազգային շահերի պաշտպանության միությունը համագործակցված զգալի օգնություն են առաքել Սբ. Էջմիածին՝ ի նպաստ հայ գաղթականների, Կովկասում ապաստանած փախստականների ու կամավորների: Ծրագրված էր նաև բոլոր միջոցներով սատարել Փարիզի Ազգային պատվիրակությանը՝ Կիլիկիայի ազատագրման ու Եվրոպայում և Ամերիկայում Հայ դատի պաշտպանությունը հետամտող նրա քաղաքական, դիվանագիտական և ռազմական բնույթի ջանքերին:

1915 թ. սեպտեմբերին ազգային վերոհիշյալ երկու կազմակերպությունները (ԱՊԱՀ և ԱՇՊՄ) միավորվել են որպես *Ազգային պաշտպանության Ամերիկայի միություն* (ԱՊԱՄ)¹⁰՝ աջակցելու Փարիզի Ազգային պատվիրակությանը: Միությունը բաղկացած էր ազգային վեց կուսակցությունների ու կազմակերպությունների ներկայացուցիչներից (ՄԴՀԿ, ՎՀԿ, ՀՍՌԿ, ՀԲԸՄ, Հայ առաքելական և Հայ ավետարանական եկեղեցիներ): Նոր միության կազմում էին Միհրան Սվազլըն (ատենապետ), Ա. Նազարեթյանը (ատենադպիր), Բաբկեն Եպս. Կյուլեսերյանը և այլք¹⁰:

⁷ Տե՛ս Ճիզմեճեան Մ. Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 202:

⁸ Տե՛ս Տոնապետեան Գ., *նշվ. աշխ.*, հ. Բ, էջ 268:

⁹ Տե՛ս *Տեղեկագիր Հայ Ազգային Միության Ամերիկայի*, էջ 9, 10: Հայկ Վ., *Խարբերդ և անոր ոսկեղէն դաշտը*, Նիւ Եորք, 1959, էջ 994: *The Armenians in Massachusetts*, Boston, 1937, p. 52. Թե՛ո-դիկ, *Ամենուն փարեցոյցը*, ԺՋ տարի, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 283:

¹⁰ Տե՛ս *Տեղեկագիր Հայ Ազգային Միության Ամերիկայի*, էջ 9, 10: Ճիզմեճեան Մ. Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 202:

Միության անդրանիկ հանգանակությունը տեղի է ունեցել Բոստոնում անսահման խանդավառության պայմաններում: Ժամանակակիցների գնահատմամբ. «Խուռներամ բազմություն մը լեցուած էր *Ֆրանսիին Եռններն* ժողովասրահը, որոնց մէջ նկատելի էր Պոստոնի եւ շրջակայքի առետրականներու ամբողջութիւնը: Անոնցմէ շատեր նախօրօք արդէն արձանագրուած էին նշանակալի գումարներ, ասոնցմով ապահովուած էր հանգանակութեան յաջողութիւնը»¹¹:

ԱՊԱՄ-ի գործունեությունը գնահատվել և օրհնվել է Ամենայն հայոց կաթողիկոսի՝ 1915 թ. հոկտեմբերի 17-ի թիվ 1799 կոնդակով¹²:

Ազգային պաշտպանության Ամերիկայի միության ջանքերով կազմակերպվել են հայրենասնպաստ հանգանակություններ, որոնց արդյունքը բաժանվել է հետևյալ սկզբունքով. գումարի 100% բաժնի 25%-ը Հայոց կաթողիկոսի միջոցով՝ Կովկասի հայ կամավորներին, 25%-ը կրկին կաթողիկոսի կամ Պ. Նուբարի միջոցով՝ Կովկասում ապաստանած հայ կարոտյալներին, իսկ մնացած 50%-ը ուղարկվել է Փարիզի Ազգային պատվիրակությանը: Հետագայում, Պ. Նուբարի կարգադրությամբ, որոշվել է հանգանակությունների արդյունքները լիովին առաքել անձամբ կաթողիկոսին՝ գումարի կես բաժինը հատկացնելու Կովկասի կամավորներին, իսկ կեսը՝ փախստականներին: Միությունն իր գոյության ընթացքում նյութական ու բարոյական զգալի օգնություն է տրամադրել նաև Կիլիկիո կաթողիկոսին, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին, Թիֆլիսում Հայաստանի վերաշինության հանձնախմբին, ինչպես նաև Ամերիկյան նպաստամատուց ընկերությանը, Ռուս-ամերիկյան նպաստից ընկերությանը և այլոց: Միությունը բժշկական օգնություն, սնունդ, հագուստեղեն է առաքել Կովկասում ապաստանած հայ փախստականներին, մշտապես կապ պահպանել ԱՄՆ-ի պետական շրջանների ու հայասեր ամերիկացիների հետ, ջանքեր գործադրել՝ վերականգնելու ՀՅԴ-ի հետ համագործակցությունը¹³:

Առաջին աշխարհամարտի սանձագերծումը և հայերի դիրքորոշումը

1914 թ. հունիսի 28-ին Բոսնիայի Սարաևո քաղաքում Ավստրո-Հունգարիայի թագաժառանգ Ֆրանց Ֆերդինանդի սպանությունն առիթ դարձավ արդեն իսկ հասունացած Առաջին աշխարհամարտի սանձագերծման համար: Օգոստոսի 1-ին Գերմանիան պատերազմ է հայտարարել Ռուսաստանին, իսկ օգոստոսի 2-ին կնքվել է գերմանա-թուրքական դաշնակցային գաղտնի պայմանագիրը, ըստ որի Օսմանյան կայսրությունը՝ որպես Գերմանիայի դաշնակից, պարտավորվում էր հանդես գալ Ռուսաստանի դեմ: Թուրքական բանակի ընդհանուր գործողություններն ապահովելու էր Լիման ֆոն Սանդերսի գլխավորած գերմանական զինվորական առաքելությունը (միսիա)¹⁴:

¹¹ Տե՛ս Ճիզմեճեան Մ. Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 203:

¹² Նույն տեղում, էջ 204:

¹³ Տե՛ս *Տեղեկագիր Հայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի*, էջ 10, 11:

¹⁴ Տե՛ս Կիրակոսյան Ք., *Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը. 1914-1916 թթ.*, Երևան, 1965, էջ 93, 201:

1914 թ. նոյեմբերի 3-ին Օսմանյան կայսրությունը պատերազմ է հայտարարել Անգլիային, Ֆրանսիային, Ռուսաստանին: Շատ չանցած Բուլղարիան ևս միացել է Գերմանիային և նրա դաշնակիցներին¹⁵:

Արդեն 1914 թ. նոյեմբերի 8-ին Ամենայն հայոց Գևորգ Ե կաթողիկոսը դիմել է Կովկասի փոխարքա Ի. Վորոնցով-Դաշկովին՝ շեշտելով հայերի համընդհանուր գործնական նվիրվածությունը ռուսական շահերի պաշտպանությանը, ուստի խնդրել է, որպեսզի Ռուսաստանը պաշտոնապես հայտարարեր Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթներին (Վան, Էրզրում, Բիթլիս, Սերաստիա, Դիարբեքիր, Խարբերդ) և Կիլիկիային ինքնավարություն շնորհելու մասին, որով և «ավարտվելու էր նրա (Ռուսաստանի) պատմական միսիան օսմանյան լծի տակ դարերով ճնշված քրիստոնեական ժողովուրդների ազատագրման գործում»¹⁶:

Ի. Վորոնցով-Դաշկովն ամեն կերպ խրախուսում էր հայ հոգևոր, ոնևոր և քաղաքական ղեկավարներին, մասնավորապես ՀՅԴ-ին, սպասվող պատերազմի դեպքում ռուսական բանակի համար կազմակերպել առաջապահ ջոկատներ: Հատկանշական է նաև այն, որ Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին ցարական գրաքննությունն արգելել էր ՀՅԴ-ի դեմ վատ բան գրել, ընդհակառակը, Թիֆլիսի նահանգային ժամդարմական վարչությունն այդ օրերին արձանագրել է. «Դաշնակցություն կուսակցությունը վերջին ժամանակներս ոչ մի ռևոլյուցիոն գործունեություն չի դրսևորում և բացառապես զբաղված է զինվորականների ջոկատների կազմությամբ, ուսուցումով և Թուրքիա ուղարկելով թուրքական կառավարության դեմ պայքարի համար, որ թույլ է տվել կայսերական մեծության փոխարքան Կովկասում»¹⁷:

Արդեն 1914 թ. վերջին և 1915 թ. սկզբին հայ կամավորական շարժումը լայն ծավալ էր ընդգրկել: Կամավոր զինվորագրվել են հասարակության տարբեր խավերի ներկայացուցիչներ: Դաշնակցությունն ընդամենը երկու ամսվա ընթացքում Կովկաս էր առաքել 800 կամավոր¹⁸: Միաժամանակ 120 հազար հայ զորակոչվել էր նաև ռուսական բանակ, որից 80 հազարը կովել է արևմտյան ճակատում թուրքական զորքերի դեմ¹⁹: Ընդհանուր առմամբ, պաշտոնական տվյալներով, պատերազմի ողջ ընթացքում ռուսահպատակ 2 մլն հայերից ավելի քան 250 հազարը, այսինքն՝ 100-ից 13-ը, զորակոչվել էր ռուսական բանակ²⁰:

Հայ կամավորական շարժման հապշտապ կազմակերպումն ընդամենը ռուսական կառավարության ձեռնարկած հակաքայլն էր երիտթուրքական կառավարության արդեն իսկ նախատեսված և գործնական տեսք ստացած ծրագրի, որով

¹⁵ Տե՛ս Ճիզվեճեան Մ. Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 194:

¹⁶ Կիրակոսյան Զ., *նշվ. աշխ.*, էջ 194, 195:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 182:

¹⁸ Տե՛ս Թեղդիկ, *նշվ. աշխ.*, էջ 282: Լազեան Գ., *Հայաստան և Հայ Դատը (Վախճապեր)*, Գահիրե, 1946, էջ 202:

¹⁹ Տե՛ս Մնացականյան Ա. Ն., Հակոբյան Հ. Ղ., *Զորավար Անդրանիկ*, հ. Ա, Մոսկվա, «Վերնատուն», 1991, էջ 112:

²⁰ Տե՛ս Կիրակոսյան Զ., *նշվ. աշխ.*, էջ 189:

նախատեսվում էր Անդրկովկասը նվաճել արխագ, վրացի, թաթար շահագրգիռ ուժերին ներգրավելու միջոցով: Ռուսաստանի դեմ ապստամբություն բարձրացնելու և թուրքական բանակի գործողությունները դյուրացնելու նպատակով թուրքական կառավարությունը մեծ դեր էր վերապահում նաև հայերին՝ հույս ունենալով, որ նրանք ևս կմասնակցեն մեծ ծրագրի իրականացմանը²¹: Այդ նպատակով երիտթուրքերը նույնիսկ դիմել են իրենց երբեմնի դաշնակից ՀՅԴ-ին, որն Էրզրումում իր ընդհանուր ժողովն էր գումարել՝ այդտեղ ուղարկվելով 27 թուրք գործակալներ: Վերջիններս պիտի փորձեին համոզել թուրքական բանակի կազմում աջակից հայկական կամավորական ջոկատներ կազմել, որպեսզի Անդրկովկասում հակառուսական անխուսափելի ապստամբության դեպքում դրանք ոտքի ելնեին Ռուսաստանի դեմ²²: Այդ դավադիր զինակցության դիմաց թուրքերը հայերին խոստանում էին Կարսը, Երևանի նահանգը, Գանձակի նահանգի հայաբնակ մասը, Վանը, Բիթլիսը և Էրզրումի կուսակալության մի մասը՝ կազմելու ինքնավարություն թուրքական պետության հովանավորության ներքո²³: Հայերը մերժել են թուրք բանագնացների առաջարկը՝ այն համարելով վտանգավոր և կործանարար: Նման պայմաններում բնական էր, որ Ռուսաստանն էլ իր հերթին, ելնելով երկրի քաղաքական շահերից և հենվելով հայերի ռուսական կողմնորոշման վրա, պետք է ապահովեր իրեն համակիր ուժերի ներկայությունը խնդրահարույց հարավում:

Կովկասում հայկական կամավորական գնդերի կազմակերպումը

Առաջին աշխարհամարտի սանձազերծումով արևմտահայության կյանքի ու գույքի անձեռնմխելիության պահպանման համար Օսմանյան կայսրությունում ստեղծված անբարենպաստ ու օրեցօր վատթարացող պայմանները (այդ թվում՝ հայ առևտրականների ու վաճառականների սեփականության և ունեցվածքի թալան և այլն) պատճառ են դարձել օսմանցիների դեմ Կովկասում կովող ռուսական ցարական զորքերին սատարելու նպատակով այդտեղ հայրենասեր հայերից բաղկացած ջոկատների կազմակերպմանը: Կամավորական շարժման նշանաբանն էր՝ «Ինքնավարություն վեց վիլայեթներու և անոնց անբաժան մասը կազմող Կիլիկիայի՝ Ռուսաստանի հզոր հովանաւորութեան տակ»²⁴:

Քանի որ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի լիազորությամբ Հայկական հարցը հետապնդելու նպատակով Պողոս Նուբարի նախագահությամբ Եվրոպայում՝ Փարիզում, արդեն գործում էր Ազգային պատվիրակությունը, ուստի Կովկասում հայ կամավորական զորաբանակները ղեկավարելու համար 1912 թ. փետրվարին Թիֆլիսում հայոց հոգևոր առաջնորդ Մեսրոպ Եպիսկոպոսի նախագահությամբ հիմնվել էր Ազգային բյուրոն:

²¹ Նույն տեղում, էջ 191:

²² Նույն տեղում, էջ 197: Ճիզմեճեան Մ. Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 195:

²³ Տե՛ս Ճիզմեճեան Մ. Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 205:

²⁴ Լազեան Գ., *Հայաստանը և Հայ Դարը ըստ դաշնագրերու*, Գահիրե, 1942, էջ 81:

Կամավորագրման գործընթացն աննախադեպ աշխուժություն է առաջացրել հայկական գաղթօջախներում: Շուտով կամավորական շարժման կենտրոններ են ստեղծվել ԱՄՆ-ում, Բուխարեստում, Թիֆլիսում: Ազգային բյուրոն, մասամբ Արևմտյան (եվրոպական, ամերիկյան) և Արևելյան (կովկասյան) բյուրոներով, համակարգում էր բացառապես ՀՅԴ-ն, իսկ ԱՄՆ-ի և Բալկանների բյուրոները հիմնականում ՄԴՀԿ ազդեցության տակ էին²⁵:

Կովկասում կամավորական շարժումը կազմակերպելու նպատակով Թիֆլիսում գործող Հայոց ազգային բյուրոյի կողմից 1914 թ. սեպտեմբերին ստեղծվել էր Հայոց կամավոր խմբերի կարգադրիչ մարմին, որը որոշել էր տարբեր ուղղություններով Օսմանյան կայսրություն մուտք գործելու նպատակով կազմել կամավորական չորս գորախմբեր (գունդ)՝ 2.500 կովոդներով (առաջինում՝ 1.500, մյուս երեքում՝ 400-500-ական հոգի)²⁶: Այդ նպատակով Արևմտյան բյուրոյի հանձնարարականով 1914 թ. օգոստոսի 12-ին Բուլղարիայի Վառնա քաղաքից Կովկաս էր ժամանել գորավար Անդրանիկ Օզանյանը²⁷: Կովկասի փոխարքայի օգնական գեներալ Միշլանսկին Անդրանիկին առաջարկել է կազմակերպել կամավորների Առաջին գունդը²⁸: Էջմիածնի ճեմարանի, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի, Մոսկվայի, Պետրոգրադի, Կիևի, Խարկովի, Օդեսայի համալսարանների հազարավոր երիտասարդներ կամավորագրվել են Անդրանիկի մոտ ծառայելու: Կամավորագրվել են նաև ԱՄՆ-ից և Պարսկաստանից ժամանած բազմաթիվ հայեր²⁹: Շուտով կազմակերպվել են նաև մյուս գնդերը. Երկրորդը՝ Դրոյի (Դրաստամատ Կանայան), Երրորդը՝ Համազասպի (Սրվանձոյան), Չորրորդը՝ Քեռիի (Արշակ Գալֆայան), հետագայում Հինգերորդը՝ Վարդանի (Խանասարցի Սարգիս Մեհրաբյան) ՀՅԴ-ի հրամանատարության ներքո, ապա նաև Վեցերորդը՝ Հովհաննես (Աղունիկ) Ջանփոլատյանի ՄԴՀԿ-ի ղեկավարությամբ: Բոլոր գնդերն ունեին իրենց խորհրդանիշ դրոշները³⁰:

Արդեն 1914 թ. աշնանը կամավորական շարժման կազմակերպումն ընթացքի մեջ էր: Ազգային բյուրոյի կոչերից ոգևորված՝ կարճ ժամանակում ոչ միայն Կովկասից և Ռուսաստանի մյուս շրջաններից, այլ նաև Եվրոպայից և աշխարհի տարբեր կողմերից (Բուլղարիա, Ռումինիա, Եգիպտոս, Կիպրոս, Ֆրանսիա, Պարսկաստան) և հատկապես հեռավոր ԱՄՆ-ից, մեծ խանդավառությամբ խումբ-խումբ Կովկաս են շտապել վրեժով ու ատելությամբ, բայց և ազատատենչ ոգով տոգորված հարյուրավոր հայազգի անձնուրաց երիտասարդ կամավորներ՝ համալրելու

²⁵ Տե՛ս *Պարմուժին Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան. 1887-1962*, խմբ.՝ Արսէն Կիտոր, հ. Ա, Պէյրոթ, 1962, էջ 469:

²⁶ Տե՛ս Լազեան Գ., *Հայասրանը եւ Հայ Դատը ըստ դաշնագրերու...*, էջ 186: Լազեան Գ., *Հայասրան եւ Հայ Դատը (Վատերագրեր)...*, էջ 81: Սիմոնյան Հր., *Անդրանիկի ժամանակը*, գիրք Ա, Երևան, 1996, էջ 387:

²⁷ Տե՛ս Ճիգմեճեան Մ. Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 206:

²⁸ Տե՛ս *Պարմուժին Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան. 1887-1962*, հ. Ա, էջ 469:

²⁹ Տե՛ս Մնացականյան Ա. Ն., Հակոբյան Հ. Ղ., *նշվ. աշխ.*, հ. Ա, էջ 112:

³⁰ Տե՛ս Սիմոնյան Հր., *նշվ. աշխ.*, էջ 387: Ճիգմեճեան Եղ., *Պանդուխտ*, Պէյրոթ, 1999, էջ 19: Լազեան Գ., *Հայասրան եւ Հայ Դատը (Վատերագրեր)...*, էջ 186: Լազեան Գ., *Հայասրանը եւ Հայ Դատը ըստ դաշնագրերու...*, էջ 81: Ճիգմեճեան Մ. Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 206:

նոր կազմվող գնդերը³¹: «Զմայլումով կըսեինք անճառելի եռանդն ամեն անոնց, որոնք տուն, գործ ու քույր կամ համալսարան կլքեին՝ դեպի Հայաստանի ուսումնական կյանքը վազելու անապարանքով»³², - նշել է ակնաատեսը:

ՄԴՀԿ Ամերիկայի բյուրոյի հրամանատարության ներքո գործել է Վեցերորդ գունդը, որը հետագայում մասամբ ներառել է նաև Վերակազմյալ հնչակյան և Հայ սահմանադիր ուսակավար կուսակցությունների, ինչպես նաև անկուսակցական ներկայացուցիչների փոքրաթիվ խմբերը, որոնք Ազգային բյուրոյի կուսակցակա-նակներուն գործունեության հետևանքով դուրս էին մնացել³³:

1914 թ. նոյեմբերի 3-ին Առաջին գունդը մեկնել է Ջուլֆայի ճակատ, Երկրորդը՝ հոկտեմբերի 24-ին Իգդիրից շարժվել է Վանի ուղղությամբ, Երրորդ գունդը նոյեմբերի 1-ին շարժվել է դեպի Սարիղամիշ, Չորրորդը նոյեմբերի 6-ին՝ Թորթումի ճակատ, Հինգերորդը կրկին բռնել է Վանի ուղղությունը, Վեցերորդ գունդը շարժվել է դեպի Բասենի ճակատ, իսկ Յոթերորդը՝ որպես պահեստային ուժ, նորից դեպի Վան: Այնպես որ հայ կամավորական գնդերը՝ որպես առաջապահ և տեղանքին ծանոթ ուժեր, տեղաբաշխված էին Էրզրումից մինչև Ջուլֆա՝ սկիզբ ունենալով Գր. Ավշարյանի Վեցերորդ գունդը և վերջը՝ Զորավար Անդրանիկի Առաջին գունդը, որոնց միջև ցրված էին մյուս գնդերը³⁴:

Ընդհանուր առմամբ պաշտոնական տվյալներով բոլոր յոթ կամավորական գնդերում կովող զինվորների ընդհանուր թիվը կազմել է 6.000-7.000, որոշ տվյալներով՝ 10.000, որոնք բաղկացած էին ձիավոր և հետևակ վաշտերից: Յուրաքանչյուր գնդում կար երեքական գումարտակ՝ 100-150 զինվոր պարունակող չորսական վաշտերով կամ հարյուրյակներով³⁵: Ընդ որում, ԱՄՆ-ից և եվրոպական երկրներից տարբեր ճանապարհներով հայրենիքի ազատագրմանը մասնակցելու նպատակով եկել էր շուրջ 3.000 հայ³⁶:

Կամավորները ցրված էին Կովկասյան ճակատում կովող ռուսական բանակներում և կատարում էին առաջապահի և հետախույզի դեր՝ որպես տեղանքին, բնակչությանը, լեզվին ու բարքերին ծանոթ: Ռուսական զորքերի ճակատը տարածված էր Բաթումից մինչև Պարսկաստան, իսկ կամավորները դիրքավորվել էին Էրզ-

³¹ Տե՛ս Կարապետյան Մ., *Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գումարտակները կովկասյան ուսումնականարում (1914-1917 թթ.)*, Երևան, 1999, էջ 38: Լազեան Գ., *Հայասրանը և Հայ Դպրը ըստ դաշնագրերու...*, էջ 81:

³² Կիրակոսյան Զ., *նշվ. աշխ.*, էջ 187:

³³ Տե՛ս Պարսնոթյան Մ. Գ. *Հնչակեան կուսակցութեան. 1887-1962*, հ. Ա, էջ 469: Ճիզմեճեան Մ. Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 208:

³⁴ Տե՛ս Աւետեան Մ., *Հայ ազատագրական ազգային յիւնամեայ (1870-1920) յուշամատեն և Զոր. Անդրանիկ (Վերլուծական հայեցողութեամբ և վաներական փոխալներով)*, Փարիզ, 1954, էջ 159-160:

³⁵ Տե՛ս Չոփուրեան Եղ., *Մեծ պատերազմը և հայ ժողովուրդը (Անդրանիկ, Մուրաբ և Պողոս Նուպար)*, հ. 1, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 22: Կարինեան Գ., *Ազգային հերոս Զոր. Անդրանիկ և իր պատերազմները. Զոր. Անդրանիկ Էրզրումի Ճակատին վրայ*, Բարիզ, Յ. Թիւրապեան հրատ., 1953, էջ 184: Աւետեան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 160:

³⁶ Տե՛ս Դեմոյան Հ., *Հայկական ազգային խորհրդանշաններ. Զինանշաններ, դրոշներ, պարզկներ*, Երևան, 2012, էջ 266:

րումից մինչև Դիլման: Վեցերորդ գունդը կովում էր Էրզրումի կողմում՝ կազմելով կամավորական շրթայի վերին օղակը³⁷:

Ռուսական բանակի հետ գործակցող հայ կամավորական խմբերը զգալի հաջողություններ են արձանագրել Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի գրավումների ժամանակ՝ արժանանալով ռուսական գերագույն հրամանատարության բարձր գնահատանքին ու պարգևներին³⁸:

Հայ քաղաքական կուսակցությունների դերը կովկասյան կամավորական շարժման կազմակերպման գործում

Չնայած արևմտահայ հայրենակիցների պահանջով կամավորական շարժումը պետք է անկուսակցական բնույթ ունենար, սակայն, ինչպես վկայում են փաստերը, կամավորական շարժման կազմակերպման գործում հայկական կուսակցություններից գլխավոր դերակատարությունը պատկանում էր Հայ հեղափոխական դաշնակցությանը:

Սկզբնապես Թիֆլիսի Ազգային բյուրոն հրահանգել էր արտերկրի դաշնակցականներին, որ կամավորներ չուղարկեն, այլ միայն դրամ հանգանակեն, քանի որ իրենք պետք ունեն «աւելի նիւթական օժանդակութեան, քան թէ կամաւորներու, որոնցմէ շատ կայ Կովկասի սահմաններուն մէջ»³⁹: Դրանով Ազգային բյուրոն նպատակ ուներ նաև հնարավորինս հսկելու կամավորական գնդերի կուսակցական կազմը, որպեսզի այն բաղկացած լիներ առավելապես վստահելի զինվորականներով՝ դաշնակցականներով:

Այդուհանդերձ, անկարելի էր տարերային հոսքը կանգնեցնել: Բուլղարիայից, Ռումինիայից, ԱՄՆ-ից «հարիւրաւոր երիտասարդներ կը վազէին Կովկաս, մտնելու կամաւորական շարքերու մէջ»⁴⁰:

Բազմաթիվ վկայություններ արձանագրել են այն ցավալի փաստը, որ Թիֆլիսում հավաքված ոչ դաշնակցական կամավորները «կը լքուին երեսի վրայ, որոնցմէ կը խլուին բոլոր զէնքերն ու պատերազմական կազմածները»⁴¹:

Եթե Կովկասում կամավորական շարժման նախաձեռնողները դաշնակցականներն էին, ապա Բուլղարիայում, Ռումինիայում և ԱՄՆ-ում այդ շարժմանը հիմնականում ուժ էին տալիս Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյանները⁴²:

Կովկասյան կամավորական շարժումը և ՀՅԴ-ն

Հակառակ կամավորական շարժման կազմակերպչական տարածայնությունների՝ ՀՅԴ-ն հրատարակել է բավական ստվար տեղեկատվական նյութ՝ փաստաթղթեր, շրջաբերականներ, թղթակցություններ: Այսպես, ըստ ՀՅԴ Ամերիկայի Կենտրոն-

³⁷ Տե՛ս Չոփուրեան Եղ., *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 22:

³⁸ Տե՛ս *Պարմնոթին Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան. 1887-1962*, հ. Ա, էջ 470:

³⁹ Չոփուրեան Եղ., *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 20:

⁴⁰ Նոյն տեղում, էջ 20, 21:

⁴¹ *Պարմնոթին Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան. 1887-1962*, հ. Ա, էջ 469-470:

⁴² Տե՛ս Չոփուրեան Եղ., *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 21:

նական կոմիտեի (ԿԿ) տեղական կոմիտեներին ուղղված Շրջաբերականի, կամավորները Կովկաս պիտի մեկնեն 1914 թ. հոկտեմբերի 1-ին Նյու Յորքից՝ Կարգադիր հանձնախմբի հասցեից՝ իրենց հետ ունենալով երկու լուսանկար, 100-ական դոլար, բժշկական քննության վկայաթուղթ և կոմիտեի վարչության կողմից հաստատված հանձնարարագիր⁴³:

Այդ նույն ժամանակ ՀՅԴ Ամերիկայի ԿԿ-ն Երկրում «Մարդու եւ Դրամի» անհետաձգելի անհրաժեշտության մասին շրջաբերականներով դիմել էր իր կոմիտեներին՝ շեշտելով. «...Ընկերներ, ձեզ կը մնայ ամենայն եռանդով առաջ տանիլ նիւթականի գործը. դրամի անյետաձգելի պէտքը ունինք: Ամսիջապէս փոխադրեցէք ձեր մօտ գտնուած գումարները: Եթէ կարելի է, արտակարգ հանգանակութիւններու ձեռնարկեցէք: Եթէ հնարաւոր է ներքին փոխառութիւն մը յաջողցուցէք: Ամէն գործ մէկ կողմ դրած՝ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ համար դրամ հաւաքելու մասին խորհեցէք: ...Ինքնապաշտպանութեան պէտքը աւելի քան երբէք հրամայական դարձած է: Ստացած ենք հեռագիրներ, որ դրամ կը պահանջեն. նոյնիմաստ հեռագիրներու կը սպասենք օր առ օր: Անհրաժեշտ է որ կօմիտեները հրապարակային հանգանակային ժողովներ սարքեն: Ուժերը տասնապատկելով ժողովուրդը պարտականութեան հրաւիրել»⁴⁴: Եվ կամ՝ «նկատի ունենալով որ ներկայ ըստ պատմական է եւ կուսակցութիւնը նիւթական խոշոր կարիք ունի», որոշվել է «ամենալայն չափով եւ ուժեղ թափով» կազմակերպել հանգանակություններ՝ ի նպաստ երկրի ինքնապաշտպանության, ինչպես նաև կազմել հատուկ քննությունից անցած Կովկաս մեկնելիք կամավորների ցուցակը և այն ներկայացնել Կովկասի Հայ սպայակույտին⁴⁵:

1915 թ. հունվարի 23-ին Ժնևից ՀՅԴ ներկայացուցիչները դիմել են Ամերիկայի ԿԿ-ին՝ մինչև գարուն զինված խումբ հավաքագրելու և ուղարկելու համար⁴⁶: ՀՅԴ-ն, հանձին Ռոստոմ Զավարյանի, նաև բանակցել է բրիտանական իշխանությունների տարբեր շրջանների հետ Հայկական հարցի և կամավորական խմբերի կազմության շուրջ և արդյունքների մասին փետրվարին տեղեկացրել ԱՄՆ, «յատկապէս՝ որովհետեւ կամաւորները Ամերիկայի շրջանէն կ'ակնկալուին»⁴⁷: Ու թեպետ ՀՅԴ-ի կամավորները գործում էին նաև Եգիպտոսում՝ անգլիական բանակի կազմում, ԱՄՆ-ից խոստացված էր 5.000 հոգի: Այդուհանդերձ, նպատակահարմար էր սկզբում քիչ թվով ընտրովի ուժեր ընդգրկել՝ «գլխաւորապէս այնպիսիներին, որոնք մասնակցել են կռիւներին, զինուորութիւն են արել, առնուազը մարզել են Ամերիկայում», ընդ որում՝ երիտասարդներին, քաջերին, առողջներին, նախ՝ վստահելի բանակ ունենալու համար, հետագայում կամավորների թիվը կամաց-կամաց ավելացնել՝ հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ ՀՅԴ-ն ստիպված պիտի լինէր որոշ ծախսեր իր վրա վերցնել: Սակայն Երկրից հասնող անմխիթար

⁴³ Տե՛ս Տոնապետեան Գ., *նշվ. աշխ.*, հ. Բ, էջ 267:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 263, 264:

⁴⁵ Նույն տեղում, էջ 268:

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 274:

⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 277:

տեղեկությունները «առելի ես կը գօտեպնդեն Ամերիկայի ընկերները, որպէսզի օր առաջ կամաւորական խումբեր կազմուին եւ երկիր ուղարկուին»⁴⁸:

Ըստ «Հայրենիք» երկօրյայի, «Կամաւոր երթալու անդիմադրելի պահանջ կայ. մեր ընկերներէն շատերը իրենց անձնական ընտրով գացին, իսկ մենք կը սպասենք հրահանգի»⁴⁹: Շուտով սկսվել է կամավորական խմբերի կազմութան գորակոյ: 1915 թ. ապրիլի 3-ին ՀՅԴ-ի Ամերիկայի ԿԿ-ն իր մասնաճյուղերին ուղղված «Խիստ գաղտնի Թիվ 2 Շրջաբերականով» ճշտել է առաջիկա անելիքները. «Հայ կամաւորական գնդերու գործունէութիւնն ալ առելի ակներու եւ բեղմնաւոր դարձնելու համար, միտք յղացած է տասնեակ մը օդանաւ վարողներ եւ անթել հեռագիր գործածողներ պատրաստել»⁵⁰: Հետաքրքրութիւն էին ներկայացնում հիշյալ ասպարեզներում կամավորութեան թեկնածուների քանակը, անգլերենի իմացութեան մակարդակը (գրել, կարդալ), քաղաքացիութիւնը (ԱՄՆ, Կանադա), կրթութիւնը (միջնակարգ, բարձրագոյն), տեխնիկական պատրաստվածութիւնը, տարիքը, ընտանեկան վիճակը, ԱՄՆ-ում ունեցած հարազատների մասին տեղեկություններ, ՀՅԴ անդամութեան տարիների փորձառութիւնը (ստաժ): Հանձնարարված էր ընտրել ներկայացված թեկնածուներից հարմարագոյններին: Շատ չանցած՝ 1915 թ. ապրիլի 15-16-ին, ՀՅԴ Ամերիկայի ԿԿ-ն պաշարված Վանից հետևյալ նամակն է ստացել. «...Խիստ ընդհարում Վան եւ Շատալս: 10 օր է ի վեր թնդանօթներ կորոտան քաղաքի վրայ, ոչ մի վնաս մեզմէ: Շատալս 15 օր է կռի մէջ է: Ժողովրդի տրամադրութիւնը բարձր. ժողովրդի վերջին յոյսը ձեզ վրայ: Օր մը ուշանալը անգամ դաւաճանութիւն: Շտապեցէք, ժողովրդի փրկութեան համար շուտ հասնել»⁵¹: Եվ կամ մայիսի 3-ին Սոֆիայից ստացված հեռագիրն ահագանգել է. «Պօլսի մէջ դաւադրութիւն հայերու հանդէպ: Մեր բոլոր ընկերները եւ ժողովրդի մտաւորական տարրը, նոյնիսկ նախարար Մարտիկեան, նախորդ պատրիարքը եւ կղերականներ ձերբակալուած: Կացութիւնը սոսկալի. կազմակերպեցէք անմիջապէս բողոքի միջիններ միջազգային հողի վրայ եւ դիմեցէք կառավարութեան իր ազդեցութիւնը բանեցնելու համար Պօլսի դեսպանին միջոցով. այլապէս հայ ժողովուրդը կը բնաջնջուի»⁵²:

ՀՅԴ Ամերիկայի ԿԿ-ն, ապա նաև Կարմիր խաչը, արձագանքելով Երկրից ստացված հեռագրերին, դիմել են Վաշինգտոն, որպէսզի երկրի կառավարութիւնն իր դեսպանի միջոցով ազդի թուրքական իշխանութիւնների վրա կայսրութեան բոլոր նահանգներում տեղի ունեցող ջարդերը դադարեցնելու պահանջով: Նոյն բնույթի դիմումներ են ուղարկվել նաև Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարութիւններին⁵³:

⁴⁸ Նոյն տեղում, էջ 278, 280:

⁴⁹ Նոյն տեղում, էջ 281, 287:

⁵⁰ Նոյն տեղում, էջ 283, 284:

⁵¹ Նոյն տեղում, էջ 284, 285:

⁵² Նոյն տեղում, էջ 287, 288:

⁵³ Նոյն տեղում, էջ 287, 290:

Ի վերջո, ՀՅԴ Ամերիկայի ԿԿ-ն, հաշվի առնելով Երկրի տարբեր շրջաններում ստեղծված ծանր դրությունը, նպաստամատույց դրամահավաքին զուգընթաց 1915 թ. մայիսի 10-ի շրջաբերականով կոմիտեներին է փոխանցել նաև կամավորական խումբ Կովկաս ուղարկելու մասին որոշումը՝ պահանջելով այդ ուղղությամբ անհրաժեշտ քայլեր ձեռնարկել⁵⁴:

Հարկ է նշել, որ, անսալով «*Երկիր երթալու ու կոտելու*» հայրենակիցների, ինչպես նաև կուսակցական ընկերների կոչերին, ամերիկահայ Առաջնորդարանը նախքան Միջկուսակցական խորհրդաժողովին միանալը դիմել էր Վաշինգտոնում դաշնակից տերությունների դեսպաններին ԱՄՆ-ից հայ կամավորներ ուղարկելու պատրաստականությամբ: Անգլիան և Ֆրանսիան մերժել էին, իսկ Ռուսաստանը դեսպանի միջոցով հավանության էր արժանացրել այդ առաջարկը՝ պայմանով, որ հայկական կողմն ինքը հոգար կամավորների բոլոր ծախսերը: Ռուսական կառավարության՝ 1915 թ. մայիսի 28-ի հեռագրում մասնավորապես նշված էր. «Հայ կամավորները, որոնք Դաշնակցության կը պատկանին, պետք է առանձինս յիշուին արտասահմանի հայ գաղթականությանց կողմէ ներկայացուելիք անուններուն ցանկին մէջ եւ այդ ցանկը Փեթրոկրատ դրկուելով իւրաքանչիւր Դաշնակցականի ընդունուելու հարցը հոն պիտի որոշուի»⁵⁵:

«Հայրենիքի» տեղեկագրմամբ 160 հոգուց բաղկացած ամերիկահայ դաշնակցական երիտասարդների առաջին խումբը Կովկասի կամավորական շարժմանն «իր արինը դնելու» նպատակով 1915 թ. հունիսի 2-ին ռուս-ամերիկյան «Ցար» նավով դուրս է եկել Նյու Յորքից և հունիսի 21-ին «ամենախալապեղով գծով» հասել Արխանգելսկ: Տեղական իշխանությունների կողմից լավ ընդունելության արժանանալով՝ ամերիկահայ կամավորների խումբն անմիջապես մեկնել է Թիֆլիս: Օգոստոսի 29-ին ԱՄՆ-ից մեկնել է 260 կամավորներից բաղկացած երկրորդ խումբը, որը բավական դժվարությունների է հանդիպել: Սեպտեմբերի 12-ին ռուսական անցագրով մեկնել է 154 հոգուց բաղկացած կամավորների երրորդ խումբը, իսկ հոկտեմբերի 1-ին՝ 34-հոգիանոց վերջին՝ չորրորդ խումբը: Ընդհանուր առմամբ, կովկասյան կամավորական շարժմանը մասնակցելու համար Ամերիկայի ՀՅԴ-ից անդամագրվել էր 608 մարդ⁵⁶:

1915 թ. հունիսի 23-ին «Դրօշակի» խմբագրությանն ուղղված նամակում ՀՅԴ Ամերիկայի ԿԿ կովկասյան կամավորական շարժման կուսակցականից ավելի համազգային լինելու մասին հետևյալն է հայտարարել. «Կեանքի ու պայքարի գերազանցապէս այս պատմական օրերուն երբ ամբողջ Կովկասը – պատիւ իրեն – Հայ Ազատագրութեան Գործը դարբնելու ջանքեր կընէ, մենք, հեռուոր եղբայրներս, բնականաբար չէինք կրնար անմասն մնալ այդ ընդհանուր Շարժումին ու մեր մասնակցութիւնը բերինք վեհ գործին: ...Նկատելով պայմանները բացառիկ ու հայ ազատագրութեան կռիվներու նշանակութիւնը ընդհանրապէս եւ ամերիկա-

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 291, 292:

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 260, 298, 303:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 298, 303, 305:

հայ գաղութին մասնատրապէս, որ պատմական այս ներկայ ըրպէին մենք չունինք կուսակցական ոչ մէկ գործ, այլ մեր գործը համագգային է եւ, որ մենք մեր կուսակցութեան բարոյական եւ նիւթական աջակցութիւնը Ազգային Բիւրօյին տրամադրութեան տակ դրած ենք»⁵⁷:

«Հայ Ազատագրութեան Դաբրնումի Մեծ Գործին» ամերիկահայ կամավորների հավաքագրման մանրամասների և հանձնարարականների մասին տեղեկություններ է հաղորդել ՀՅԴ Ամերիկայի ԿԿ-ն 1915 թ. հուլիսի 7-ին իր մասնաճյուղերին ուղղած «Խիստ գաղտնի Թիվ 6 շրջաբերականում», որտեղ հետևյալ նախագուշացումներն ու հանձնարարականներն են տրվել կամավորագրվել ցանկացողներին. «Կամատրական թեկնածուները մտահան ընելու չեն այն պարագան, որ իրենք գարձավայր չեն երթար, այլ կուսավայր, ու ըստ այնմ ալ իրենց դիրքն ճշդելու ու քայլեր առնելու են»⁵⁸: Յուրաքանչյուր կոմիտեի հանձնարարվել է «կարելի եղածին չափ շար եւ իրենց ծախքով գացող կամատրներ գտնելու, ըլլան անոնք չեզոք, ընկեր թէ ուրիշ կուսակցականներ»⁵⁹: Կամավորության բոլոր թեկնածուները՝ հին թե նոր, պարտավոր էին համապատասխան դիմումներ լրացնել, փորձառու և հմուտ բժշկի մոտ քննություն անցնել, ինչպես նաև հիմնավորել զինվոր մեկնելու դրդապատճառները: Կամավորության թեկնածուն իր դիմումն ու բժշկական քննության վկայականը ներկայացնելուց և ընտրվելուց հետո տեղական կոմիտեի միջոցով նախօրոք՝ 1-2 շաբաթ առաջ, պիտի տեղեկանար հավաքվելու տեղի ու ժամանակի մասին, ինչը զինվորական կարգապահությամբ պետք է գաղտնի պահվեր: Թեկնածուն պետք է գերծ լիներ և զգուշանար սեռական հիվանդություններից, եթե վարակակիր էր, մեկնելու իրավունք չուներ, իսկ եթե մեկնել էր, պատկան մարմինները նրանց զինվոր չէին ընտրում: Կուսակցական կոմիտեներն իրավունք չունեին հոգալու կամավորների ճանապարհաձախար, այլ այն պիտի հոգացվեր ոչ կուսակցական միջոցներով՝ անձնական, նվիրատվական և այլն, բացառություն էին կազմում զինվորական փորձառություն և արժանիքներ ունեցող, սակայն միջոցներ չունեցող կամավորները, որոնց հարցով Կենտրոնական կոմիտեն էր զբաղվելու: Այնպես որ բժշկական քննության, ճանապարհաձախսի և մնացած այլ ծախսերը հոգալու էին կամավորագրվածները: Նրանցից յուրաքանչյուրը Նյու Յորքից Պետրոգրադ մեկնելու պահին պետք է ունենար առնվազն 100 դոլար, որպեսզի վճարեր 57 դոլար 50 սենթ ճանապարհաձախար, իսկ մնացածը հատկացներ Պետրոգրադից Թիֆլիս ուղեվարձի, ինչպես նաև հարակից այլ ծախսերի համար: Այդ պայմաններում բնական է, որ նախապատվությունը տրվելու էր նրանց, ովքեր իրենց ճանապարհաձախսով պիտի մեկնեին⁶⁰:

Համաձայն «Հայրենիք» պարբերաթերթի՝ 1915 թ. հուլիսի 31-ին հաղորդած տվյալների՝ մինչև այդ պահը ՀՅԴ ԿԿ-ն կամավորական շարժման համար հան-

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 294, 295:

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 296:

⁵⁹ Նույն տեղում:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 296, 297:

գանակել էր 100,600 դոլար: Միաժամանակ, որպես ամերիկահայ գաղութին ուղղված հրամայական պահանջ, հայտարարվել է՝ «Դրամ, Մարդ, Ռազմամթերք», իսկ պաշտոնական կոչում ստանալով էր. «...Անոնք, որոնց սրտին մէջ դեռ չէ մարեր հայրենիքի սերը, թող դիմեն դէպի հայրենիքի սահմանները, տանկական բռնակալութիւնը ջախջախելու: Անոնք որոնք կարող են, շատով, անոնք որոնք անկարող են, քիչով պէտք է մասնակցին, որպէսզի հայկական կամաւորներու օգնութեան հասնինք ամենալայն չափով: Օգնենք որ կուին հայ կամաւորները: Օգնենք, որ ւերակներէն յարութիւն առնէ մեր Ինքնավար Մանուկ Հայաստանը»⁶¹:

Բայց և այնպես, արդեն 1915 թ. սեպտեմբերի 5-ին Սիմոն Վրացյանը «Հայրենիքի» ավագ խմբագիր Շահան Նաթալիին Իզմիրից հղած նամակում, ներկայացնելով երկրում տիրող իրավիճակը, նշել է ԱՄՆ-ից այլևս հայ կամավորներ ուղարկելու աննպատակահարմարության մասին՝ թե՛ ազգի մի հատվածը պահպանելու և թե՛ ամերիկահայերի նվազ մարտունակությունը պատճառաբանելով. «...Այստեղի գործերի մասին կարող ես գաղափար կազմել թերթերից ու իմ թղթակցություններից: Գործերը վատ չեն գնում: Մեր կամաւորները արժանի են ամէն տեսակ գովասանքի: Ցաւալին երկրի վիճակն է եւ գաղթականների թշուառ կացութիւնը: Եւ յոյս էլ չկայ, որ մօտիկ ապագայում կարելի լինի այդ թշուառներին վերադարձնել դէպի իրենց մոխրակոյտերը: Շատ զոհ տոնք, չափազանց թանգ գնով պիտի ստանանք մեր ազատութիւնը, եթէ, ի հարկէ, ստանանք: ...Այլևս կամաւորներ պէտք չեն Ամերիկայից: Այստեղ արդէն բաւականաչափ մարդկային նիւթ կայ մեր խմբերը լրացնելու եւ պահելու համար, եւ այստեղի մարդիկ շատ ատելի յարմար են իբրեւ կամաւորներ: Այս պայմաններում ոչ մի միտք չունի հազարներ ծախսել եւ այդտեղից մարդ բերել, երբ այդ մարդիկ կարող են այդտեղ մնալով՝ դրամ աշխատիլ, թէ իրենց ընտանիքը պահել եւ թէ այստեղ գործի համար դրամ դրկել: Չպէտք է մոռանալ, որ այժմ մնացած հայերին պահելն էլ մեծ ազգասիրութիւն է: Բացի այս՝ պէտք է ի նկատի ունենալ եւ մի ուրիշ կարեւոր հանգամանք. փորձը ցոյց տուց, որ Ամերիկայից եկողները շատ թերի են իբրեւ կամաւոր, եթէ չասենք բոլորովին անպէտք: Նախ՝ բաւական տկարակազմ են, մասնաւոր թոյլ ոտքերից, եւ չեն դիմանում այստեղի ծանր պայմաններին: Շատերը իսկոյն հիւանդանում են եւ չեն կարողանում շարունակել, ոմանք էլ վախենալով դժարութիւններից՝ հէնց կէս ճանապարհից յետ են քաշում: Միւս կողմից Ամերիկայից եկողները չափազանց պահանջկոտ են եւ կարգապահութեան չենթարկուող: Չեն կարողանում տանել մեր խմբերի իւրայատուկ պայմանները եւ շատ վեհերոտ են և ուրիշներին էլ վարակում են: Ոմանք պահանջում են, որ իրենց անպատճառ ձիաւոր դարձնեն, ուրիշներ՝ անպատճառ ուզում են խմբապետներ ու հրամանատարներ դառնալ...»⁶²:

ԸՅԴ-ն ցավով արձանագրել է ինչպես ամերիկահայության շրջանում, նույնպես և իր շարքերում տիրող տագնապալի չափերի հասնող հուսալքության մասին, ինչը բացատրել է 1915 թ. աղետալի դեպքերով, գաղթականության թշուառ վիճակով,

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 298, 299:

⁶² Նույն տեղում, էջ 311, 312:

ռուսական իշխանությունների կողմից Կովկասում կամավորական խմբերի նկատմամբ գործադրված ճնշումներով և սկիզբ առած դասալքությամբ: Վերջինս նաև հետևանք էր «ամերիկահայ կամավորներու շարքերէն ներս տիրող անկարգապահութեան»⁶³:

Կամավորական գնդերի լուծարումով և հրացանաձիգ գնդերի ստեղծումով, որոնք «դարձեալ գոնէ երեսութապէս կը փոխարինեն նախկին կամավորական գունդերը», Հյուսիսային Ամերիկայի ՀՅԴ Պատգամավորական ժողովը որոշել է շարունակել բարոյապես ու նյութապես աջակցել Ազգային բյուրոյին՝ որպէս «մեր քաղաքական իտէլաները հետապնդող մարմնի», որը «ռազմադաշտին վրայ կամավորական գունդեր եւ դիւանագիտական հետապնդումներ» էր իրականացնում⁶⁴:

Կովկասյան կամավորական շարժումը և ՄԴՀԿ-ն

Ի տարբերություն ՀՅԴ-ի, այլ էր ՄԴՀԿ-ի պարագան, որը վաղուց իր կապերը խզել էր իթթիհատականների հետ և տակավին 1913 թ. կուսակցության 7-րդ պատգամավորական ժողովում վճռել էր ամեն գնով տապալել իթթիհատական կառավարությունը⁶⁵: Իթթիհատականներն էլ իրենց հերթին սկսել էին ակտիվ հալածանք հնչակյանների դեմ, քանի որ սրանք լեզալ գործունեությանը զուգընթաց իրականացնում էին նաև անլեզալ՝ գաղտնի, գործունեություն: Ահա թե ինչու ռուս-թուրքական պատերազմի հենց սկզբից արտերկրում ՄԴՀԿ-ն ամենակտիվ մասնակցությունն է ունեցել այդ շարժմանը: ՄԴՀԿ-ի գործիչ Ստեփան Սապահ-Գյուլյանը կամավորական շարժման միջոցով պատերազմին մասնակցելը համարում էր «բացարձակ և հրամայական», իսկ հակառակը՝ «կորստաբեր, աղետալի, խաբուսիկ»: Արշակ Չոպանյանն իր հերթին Ամերիկայի Վերակազմյալ հնչակյանների ուղղված նամակում Առաջին աշխարհամարտն անվանել է «սրբազան» պատերազմ, որով բոլոր հայերը պետք է հետաքրքրվեն⁶⁶:

Հնչակյան կամավորների կազմակերպման նախաձեռնությունն իր վրա էր վերցրել Ռումինիայի Թաղական խորհուրդը Պետրոս Գալֆայանի գլխավորությամբ: Ընտրվել էր երեք հոգուց բաղկացած հանձնախումբ, որն էլ կազմել էր 107 հոգուց բաղկացած առաջին գորախումբը, ապա՝ երկրորդ և երրորդ խմբերը: Շուտով մոտավորապես 3.000 կամավոր կենտրոնացել էր Թիֆլիսում⁶⁷:

Կամավորագրման գործընթացն առանձնակի աշխուժությամբ է ընդունվել ԱՄՆ-ի հնչակյան մասնաճյուղերի կողմից: ՄԴՀԿ Ամերիկայի Գործադիր մարմինը հրատարակել է կամավորագրության հրավիրող «Կարմիր կոչ» անունով հայտնի իր ուղերձը՝ հասցեագրված տարածաշրջանի բոլոր մասնաճյուղերին: Այսպես, ՄԴՀԿ Ռեյսինի մասնաճյուղում կամավորագրման աշխատանքները ղեկա-

⁶³ Նույն տեղում, էջ 324, 332:

⁶⁴ Նույն տեղում, էջ 334:

⁶⁵ Տե՛ս Չոփուրեան Եղ., *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 21: Պարմուրին Ս. Դ. *Հնչակեան կուսակցութեան. 1887-1962*, հ. Ա, էջ 470:

⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 21: Կիրակոսյան Ջ., *նշվ. աշխ.*, էջ 183:

⁶⁷ Տե՛ս Պարմուրին Ս. Դ. *Հնչակեան կուսակցութեան. 1887-1962*, հ. Ա, էջ 471:

վարում էր Վահան Մորյանը: Կազմակերպված հրապարակային ժողովի ընթացքում հանգանակվել էր 1.200 դոլար⁶⁸:

1915 թ. մարտի 12-ին մեկնել է ամերիկահայ կամավորների առաջին խումբը, որն Արևանգելակով հասել է Կովկաս: Նրանց ղեկավարն էր մշեցի Պանդուխտը: Երկրորդ խումբը նույն ճանապարհով դուրս է եկել մարտի 10-ին՝ Ալեքսանդր Մնացականյանի գլխավորությամբ, երրորդ խումբը՝ նոյեմբերի 21-ին՝ Ս. Շահենի գլխավորությամբ⁶⁹:

Հնչակյան տարեգրության մեջ ևս նշվում է, որ «Ազգային Բիւրօս խորական ոգիով կը մօտենար Հնչակեան կազմակերպութեան և ամէն ջանք կը թափէր ցրուել գանոնք, առարկելով թէ՛ անձէ՛ անէլի դրամի պէտք ունինք»⁷⁰

Հնչակյան խմբին են միացել նաև ամերիկահայ կամավորները, որոնք, սակայն, հալածվելով՝ «...գանելով Ազգային Բիւրոյէն, յուսալքուած դարձեալ Ամերիկայ կը վերադառնան», ինչպես օրինակ՝ Մորյանը: Հակառակ միջկուսակցական ոտնձգությունների՝ նրանք, որոնք չէին հուսահատվել, ընդդիմանալով կամավորական շարժման նկատմամբ Ազգային բյուրոյի դրսևորած կուսակցական վերաբերմունքին, ինչպես նաև բյուրոյի կողմից մերժվելով առանձին գունդ կազմելու համար արտերկրում հանգանակված գումարների նկատմամբ իրավունքից, անջատվել էին և կարճ ժամանակ անց մաս կազմել ձևավորվելիք հնչակյան Վեցերորդ գնդին⁷¹:

ՄԴՀԿ-ի կենտրոնական վարիչ մարմինը Ամերիկայի ազգային միության, հնչակյան մարմինների, ինչպես նաև ազգային տարբեր կազմակերպությունների ու անհատների նյութական աջակցությամբ կարողացել էր կազմել «Ազգ. Պիւրօյի կողմէ լքուած կամաւորներէն գունդ մը», որը, ստանալով ռուսական կառավարության արտոնությունը, ձևավորվել է որպես Վեցերորդ գունդ՝ սպա Հովհաննես Ջանփոլատյանի հրամանատարությամբ⁷²: 1915 թ. մարտի 13-ին Ազգային պաշտպանության ամերիկահայ հանձնախումբը Սբ. Էջմիածնի կաթողիկոսության միջոցով Վեցերորդ գնդի համար առաքել էր 1.500 դոլար, իսկ մայիսի 13-ին ամերիկահայերի կողմից ուղարկվել էր 3.409 ռուբլի 40 կոպեկ⁷³ և այլն: Երբ կովի ժամանակ նահատակվել է Հ. Ջանփոլատյանը, նրան փոխարինելու է եկել երիտասարդ սպա Գրիգոր Ավշարյանը (Ավշարով), «որուն դրօշին տակ հաւաքուեցան դաշնակցութենէ հալածական բոլոր կամաւորները», այդ թվում նաև՝ ԱՄՆ-ից եկած ռամկավար, վերակազմյալ հնչակյան և ոչ կուսակցական կամավորները⁷⁴:

⁶⁸ Տե՛ս Ճերեճեան Եղ., *նշվ. աշխ.*, էջ 14:

⁶⁹ Տե՛ս Կարապետյան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 40:

⁷⁰ Պատմութիւն Ս. Գ. Հնչակեան կուսակցութեան. 1887-1962, հ. Ա, էջ 471:

⁷¹ Տե՛ս Ճերեճեան Եղ., *նշվ. աշխ.*, էջ 19: Պատմութիւն Ս. Գ. Հնչակեան կուսակցութեան. 1887-1962, հ. Ա, էջ 471:

⁷² Տե՛ս Չոփուրեան Եղ., *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 22: Պատմութիւն Ս. Գ. Հնչակեան կուսակցութեան. 1887-1962, հ. Ա, էջ 471:

⁷³ Տե՛ս Ճերեճեան Եղ., *նշվ. աշխ.*, էջ 19, 22:

⁷⁴ Տե՛ս Աւետեան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 159: Չոփուրեան Եղ., *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 22:

Արդեն 1915 թ. ԱՄՆ-ում՝ Բոստոնում, հիմնվել է Հայ ազգային զինվորական խորհուրդը (ՀԱԶԽ) [Armenian National Military Society – ANMS], որը կազմակերպել է «Հրայր» զինված խումբը՝ նպատակ ունենալով ամերիկահայ երիտասարդներին մարզել՝ միանալու բնօրրանում ծավալվող ազատագրական շարժումներին: ԱՄՆ-ի դրոշի կողքին ամերիկահայ կամավորներն ունեին նաև կարմիր-սպիտակ կանաչ գույներով իրենց եռագույն դրոշը, որին ի պատիվ նույն թվականին ՀԱԶԽ-ը նույնիսկ թողարկել է «Յարգանք Դրօշակին» խորագրով փոստային բացիկ՝ դրանով իսկ նպատակ ունենալով ԱՄՆ-ում հայ կամավորական շարժմանն ընդգրկուն և կազմակերպված բնույթ հաղորդել: 1915 թ. մայիսի 31-ին հավաքագրվել էր ամերիկահայ հնչակյան կամավորների Ավշարյան Ա խումբը, որի մասին է փաստում նաև պահպանված նույնպիսի եռագույն դրոշը՝ համապատասխան գրությամբ⁷⁵:

Այնպես որ, ինչպես կամավոր Ե. Չոփուրյանն է նշել. «Այն բազմաթիւ Պուլկարահայ, Ռումանահայ և Ամերիկահայ երիտասարդները, որոնք իրենց Հնչակեանի հանգամանքովը դուրս ձգուած էին Ազգային Պիրոյի գունդերէն, եղան ատաղձը Վեցերորդ գունդին...»⁷⁶:

Վեցերորդ գունդը նոր էր կազմակերպվել, երբ որոշակի կուսակցական, ինչպես նաև հասարակական շրջաններում շրջանառվում էր այն կարծիքը, թե այդ գունդը, Ազգային բյուրոյից անկախ գործելով, չպիտի կարողանար գոյություն ունենալ: Բայց և այնպես 1.500 քաջերից բաղկացած «...6րդ գունդը, կազմուած կանոնաւոր վաշտերով, հարիւրակներով, յիսնեակներով, ռազմազինուած բոլոր յարմարութիւններով ուղղուեցաւ պատերազմի դաշտը»⁷⁷:

1915 թ. հունիսի 18-ին Վեցերորդ գունդն անցել է հարձակման՝ գիշերով գաղտագողի սողալով թշնամու դիրքերը և առավոտյան անակնկալ հարձակվելով Բասենի դաշտում: Հրամանատարն էր 25-ամյա Գր. Ավշարյանը⁷⁸, ով ավարտել էր ռուսական զիննագիտ, ստացել զինվորական կրթություն. «...եղած է իսկական անձնուէր հայրենասէր մը, ռազմագիտական բարձր կարողութիւններով օժտուած: Գ. Աշարեան կովկասեան կամաւորական գունդերու մէջ աչքառու դեր մը ունեցաւ իր գունդով, որուն տարած յաղթանակները հասան այնպիսի բարձրութեան մը, որ ձարական բանակներու հիացմունքին արժանացան»⁷⁹: Իսկ զորավար Բարաթովը Թիֆլիսի քաղաքապետ Ալ. Խատիսյանին ուղարկած հեռագրում գովեստով է արտահայտվել հրամանատար Գր. Ավշարյանի և նրա գնդի մասին՝ նշելով, որ «ան իր յաղթանակներով ճակատագրական դեր խաղաց թրքական ճակատի վրայ»⁸⁰:

Վեցերորդ գունդը՝ որպես գեներալ Բարաթովի հրամանատարության տակ գործող ռուսական բանակի առաջապահ ուժ, դաժան մարտեր է մղել Էրզրում-Երզնկա դժվարին գծի վրա: 1915 թ. գարնանը զորագունդը Ալեքսանդրապոլից

⁷⁵ Տե՛ս Դեմոյան Հ., *նշվ. աշխ.*, էջ 267, 272, 280:

⁷⁶ Չոփուրեան Եղ., *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 26:

⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 26: *Պատմութիւն Ս. Գ. Հնչակեան կուսակցութեան. 1887-1962*, հ. Ա, էջ 472:

⁷⁸ Տե՛ս Չոփուրեան Եղ., *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 26-28:

⁷⁹ Աւետեան Ս., *նշվ. աշխ.*, էջ 238:

⁸⁰ Նույն տեղում, էջ 239:

շարժվել է դեպի Կարս, որտեղ Առաքելոց եկեղեցում տեղի է ունեցել կամավորների հանդիսավոր երդումը, ապա Բասենի դաշտով շարժվել է դեպի Էրզրում, Բաշ, Չըլգանի, Ղարաղոթ, Դահար գյուղերը: 1915 թ. ապրիլից Վեցերորդ գունդը կատաղի դիմադրություն է ցույց տվել թուրքական բանակին Տեկերում, Ձորագյուղում, Ակբերայում, Թութախում, Էսմերում, Իուզգոլարում, Աշկալայում, Բոնակապանում, Գյավուրինջիում, Մամախաթունում, Վաթոքում, Բագատիճում, Գեոքթաղում, Հյոբեկդաղում, Բոնաշենում: 1915 թ. հունիսի 20-29-ին տեղի ունեցած դաժան մարտերից հետո ավելի քան 100 նահատակ կամավորների կյանքի գնով Վեցերորդ գնդին հաջողվել է գրավել ռազմավարական նշանակություն ունեցող Չախմախլը լեռը: Հունիսի 22-ին Շարյան գետի ափին՝ Բասենի դաշտում, մղվող ճակատամարտի ամենաթեժ պահին վիրավորվել և հերոսաբար գոհվել է նաև հրամանատար Գր. Ավշարյանը⁸¹: Մերձիմահ նա իր սուրը փոխանցել է գնդի Բ վաշտի ղեկավար Հայկ Բժշկյանին (Գա) և պատգամել. «Հայկ, վերցնիր սուրը և անցիր բանակին գլուխը»⁸²:

Ականատես-մասնակցի գնահատմամբ. «Քաջամարտիկ 6-րդ գնդի Բ վաշտի առիծները, ինչպես լափող լուսայ, առաջ կ'երթային ջարդելով, տրորելով և գետնին հաւասարեցնելով ճանապարհը փակող քրդական ձիաորները և թրքական յառաջապահները»: Շուտով շատ ավելի պատասխանատու հարձակումներ են հանձնարարվել Վեցերորդ գնդին, որ «յաղթանակ է յաղթանակ կը սլանար»⁸³:

Գրաված տարածքները ռուսական բանակին հանձնելուց և կարճատև վերականգնողական դադարից հետո հերոսական գունդը գրավել է Ալպեղա, Ճանպաղ, Չաղ, Դալեկ գյուղերը: Այնպես որ մինչև նոյեմբերի 9-ը Բասենի դաշտն ամբողջությամբ և Ալաշկերտի հովտի մեծ մասը մաքրված էին թշնամուց: Սակայն նոյեմբերի 10-ին թուրքական բանակը, անցնելով հակահարձակման, գրավել է Քյոփոյուքեռը: Ծանր մարտերը շարունակվել են մինչև նոյեմբերի 15-ը:

1915 թ. դեկտեմբերի 24-ից մինչև 1916 թ. հունվարի 6-ը ռուսական բանակն անցել է ընդհանուր հակահարձակման՝ ջախջախելով և խուճապահար փախուստի մատնելով թուրքական բանակին դեպի Էրզրում: Սարիղամիշի գործողությունից հետո երկրորդ կարևոր գործողությունն Էրզրումի օպերացիան էր (թուրքական բանակի կորուստը կազմել է շուրջ 66.000 զինվոր), որը հայկական կամավորական Վեցերորդ գնդի մասնակցությամբ ավարտվել էր փետրվարի 2-ին ռուսական բանակի փայլուն հաղթանակով՝ վճռելով ամբողջ Կովկասյան ճակատի ելքը⁸⁴:

1916 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին Վեցերորդ բանակը՝ որպես առաջապահ ուժ, գրավել էր թուրքական երեք կարևոր ամրություն և «Կարսի Դուռ» կոչված դիրքից մտել Էրզրում, ապա՝ Մամախաթուն: Այնպես որ Վեցերորդ գունդն անմահ անուն է թողել հայ հերոսամարտի պատմության մեջ՝ դառնալով առաջին կամա-

⁸¹ Տե՛ս Ճեթեճեան Եղ., *նշվ. աշխ.*, էջ 22, 23, 26: Աւետեան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 238: Չոփուրեան Եղ., *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 28:

⁸² *Պարմութին Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան. 1887-1962*, հ. Ա, էջ 472:

⁸³ Չոփուրեան Եղ., *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 27, 28:

⁸⁴ Տե՛ս Ճեթեճեան Եղ., *նշվ. աշխ.*, էջ 26:

վորական գունդը, որը գործուն մասնակցություն է ունեցել նաև Էրզրումի շուրջ ծավալված կոռիվներին և առաջինը մտել Էրզրումի բերդ: «Վեցերորդ գունդը հոն էր, ուր կար դժուարին գործ մը կատարելիք և ատոր համար ալ տուալ ամենաշատ զոհերը»: Այն գերմարդկային ճիգերով կարողանում էր հաղթել 15-20 անգամ ավելի թշնամական ուժերին⁸⁵:

Երբ Հ. Բժշկյանը երրորդ անգամ վիրավորվել ու տեղափոխվել էր հիվանդանոց, Վեցերորդ գնդի հրամանատար էր դարձել Պանդուխտը (Միքայել Մերյան), ով, գնդի կազմավորման հենց սկզբից ԱՄՆ-ի ՄԴՀԿ Քերվիլի մասնաճյուղի 28 կամավորների գլուխն անցած, ԱՄՆ-ից ժամանել էր Կովկաս և դարձել հրամանատար Հ. Ջանփոլատյանի օգնականը: Շուտով Պանդուխտին էին միացել նաև 350 ամերիկահայ նորեկ կամավորներ և մեկնել Կարս՝ զորավարժությունների: Կամավոր Արամ Չորբաջյանի գնահատմամբ՝ «Պանդուխտ շատ սիրուած եւ կորովի գնդապետ էր»⁸⁶:

Հետագայում ևս շուրջ 350 կամավորից բաղկացած Պանդուխտի հնչակյան զորագունդը՝ Մարգարի, Անուշավանի, Արսեն Կիտուրի խմբապետությամբ, մինչև վերջ մեծ դեր է կատարել Անդրանիկի Առաջին գնդում⁸⁷:

Արդեն 1917 թ. Նյու Յորքի հայկական եկեղեցու գավթում հավաքագրվել էր ամերիկահայ կամավորների թվով յոթերորդ խումբը⁸⁸: «Ամերիկայից եկած կամավորները գրեթե բոլորն էլ գալիս են իրենց սեփական ծախսով և միաժամանակ իրենց հետ բերում են մեծ քանակությամբ ընտիր զենքեր: Սակայն ցաօք սրտի պէտք է ասել, որ բոլոր բերած զենքերը, դրանց հետ նաև բազմաթիւ դաշտային հեռախօսներ և հեռադիտակներ Թիֆլիսի մաքսատանը ենթարկուած են րեկվիզիցիայի Նիկոլայ Նիկոլայեվիչի և գեն. Եանուշեվիչի⁸⁹ նենգ և հայատեաց կառավարութեան կողմից և մինչև վերջն էլ չեն տրուած իրենց տէրերին, - մի հանգամանք, որ յետագայում մեծապէս նպաստեց ամերիկահայ կամավորական շարքերում լքումն առաջանալուն», - հիշատակվում է Ազգային բյուրոյի տեղեկագրում⁹⁰:

Ընդհանուր առմամբ 1915-1918 թթ. հնչակյան կամավորական շարժումը գտնվել է Արտեմիսի, Լազոյի, Նշան Միրաքյանի, Մարգիս Մաթևոսյանի, Ազաբեկովի, Ա. Երեցյանի, Սյունիքի, Հաճի Նազիքի, Հայկ Բժշկյանի, Արմաղանյանի, Գր. Ավշարյանի, Հ. Ջանփոլատյանի և Պանդուխտի ձեռքերում: Կազմակերպիչ-ղեկավարներն էին Լազոն, Արշակ Բաբյանը և Ս. Տաշիրը (Հովյան)⁹¹:

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 26, 28: Չոփուրեան Եդ., *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 26:

⁸⁶ Ճէրէճեան Եդ., *նշվ. աշխ.*, էջ 9, 16, 19-20, 28, 74:

⁸⁷ Տե՛ս Պարմութին Ս. Դ. *Հնչակեան կուսակցութեան. 1887-1962*, հ. Ա, էջ 471:

⁸⁸ Տե՛ս Դեմոյան Հ., *նշվ. աշխ.*, էջ 268:

⁸⁹ Նիկոլայ Նիկոլայեվիչ Յուդենիչ՝ Կովկասյան ճակատի շտաբի պետ, գեներալ: Յանուշևիչ – բանակի գլխավոր շտաբի պետ, ինֆանտերիայի գեներալ (տե՛ս Կարապետյան Ս., *նշվ. աշխ.*, էջ 18, 19):

⁹⁰ *Համառօտ տեղեկագիր Հ. Կ. Ազգային Բիւրօի գործունէութեան. 1915-1917 թթ.*, էջ 5, 6:

⁹¹ Պարմութին Ս. Դ. *Հնչակեան կուսակցութեան. 1887-1962*, հ. Ա, էջ 471:

Բայց և այնպես Վեցերորդ գնդի ձևավորումից և դժվարին ճակատամարտերում փայլուն հաղթանակներ արձանագրելուց հետո իսկ հնչակյան կամավորները դարձյալ «հալածանքի առարկա դարձան Ազգային Պիրոյի կողմէ, ուրացուելով անոնց գոյութիւնը»⁹²: Այսպես, հնչակյան գնդի ռազմական գործողությունների ընթացքում իշխան Հովսէփ Արղոյանի հրամանատարությամբ կազմվել էր նույն՝ Վեցերորդ գունդ անունով զորախումբ⁹³, մինչև որ ռուսական հրամանատարությունը, տեղեկանալով այդ մասին, վավերացրել էր Գր. Ավշարյանի հրամանատարության ներքո գործող Վեցերորդ գնդի գոյությունը, իսկ իշխան Արղոյանի գունդն անվանել Յոթերորդ:

Կովկասյան կամավորական շարժումը և ՀՍՌԿ-ն

Հայ սահմանադիր ռամկավար կուսակցությունը Կովկաս կամավորներ ուղարկելու ծրագրին առանձնապես կողմնակից չէր և դրա անհրաժեշտությունը չէր տեսնում՝ «քաջ գիտնալով որ կոռուդներ չէին պակսիր հոն, եթէ պէտք էր աջակցիլ, նիւթական օգնութիւնը ատլի էական կը նկատէր»: Իսկ ՀՅԴ Ազգային բյուրոյի նկատմամբ վստահություն չունէր, քանի որ «կը կասկածէր թէ անիկա կամաւորական շարժումը կը գործածէր զուտ կուսակցական շիլ շարժառիթներու, պրօպականդի եւ շահագործումներու իբր լաւագոյն միջոց»⁹⁴: Այդուհանդերձ, Կովկասում կամավորական շարժման ծավալմանը զուգընթաց, ռամկավար ղեկավարությունը, իր իսկ գնահատմամբ, «հասարակաց կարծիքի եւ օրուան պահանջի մղումին տակ կ'որոշէ այդ շարժման տրամադրել ուժ մը իր հայրենասէր շարքերէն», մասնավորապես ԱՄՆ-ում գտնվող վանեցիներից: Անհրաժեշտության դեպքում կամավորների շարքերը ենթակա էին համալրման: 1915 թ. օգոստոսի 5-ին Անուշավան Տեր-Մկրտիչյանի ղեկավարությամբ ռամկավար կամավորների խումբը ռուսական նավով մեկնել է Արխանգելսկ, այնտեղից՝ Պետրոգրադ, տեղի հայության ներկայացուցիչ Ալեքսանդր Ասրբեկյանից ստացել 700 ռուբլի նվեր և շարժվել Թիֆլիս: Այնտեղ նրանց առաջարկվել է կովել Ազգային բյուրոյի հովանու ներքո: Վանի առաջին նահանջից հետո մասնավանդ, երբ պարզ էր դարձել, որ Ազգային բյուրոն գործում էր միայն ՀՅԴ-ի հրահանգներով, ռամկավար ներկայացուցիչն այդ մասին հաղորդել է ԱՄՆ շեշտելով, որ «ամերիկահայ կամաւորներու պէտքը չըզգացուիր Կովկասի մէջ»⁹⁵:

Միաժամանակ ՀՍՌԿ Ամերիկայի շրջանակը Միքայել Հովհաննիսյանի ղեկավարությամբ Վաշինգտոնում կազմակերպած խիստ զաղտնի ժողովում որոշել է հոգալ նաև Վանի ինքնապաշտպանության նյութական ծախսերը: Նրանք իրենց գործունեությունը համակարգել են «Մշակ» թերթի խմբագիր Համբարձում Առաքելյանի հետ, իսկ Վանում նրանց ներկայացուցիչն էր Շավարշ Հովիվյանը: Հիշար-

⁹² Աւետեան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 159:

⁹³ Նույն տեղում, էջ 160:

⁹⁴ Ճիգմեճեան Մ. Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 208:

⁹⁵ Նույն տեղում, էջ 209, 210:

ժան է ուսման վարձերի՝ Լոուելում կազմակերպած շրջանային հանգանակիչ հավաքը, որին մասնակցել է Լոուրենսից, Հելվըրիից, Նիշուայից, Բոստոնից, Լիննից, Նյուբրիփորթից, Չելսիից և այլ վայրերից ժամանած նվիրատուների խումներամ բազմություն: ՀՄՌԿ Ամերիկայի վարչությունը Վանի ինքնապաշտպանության ռազմական կարիքների համար երկու անգամ հանգանակել էր օսմանյան հազար ոսկու չափ գումար⁹⁶:

Շուտով Թիֆլիսում կազմվել էր Հայաստանի վերաշինաց հանձնաժողով, որը Վանի գյուղացիության հետ միասին դիմել և ստացել էր կովկասյան իշխանության թույլատրությունը՝ ստանձնելու Վանում տեղական միլիցիայի դերը, ինչպես նաև օգնելու քաղաքապետություն հաստատելու ծրագրին: Վանի կառավարչի պաշտոնում Արամ Մանուկյանին փոխարինած ռուս նահանգապետ ցարական գնդապետ Տերմենի օրոք քաղաքագլուխ էր դարձել Ավետիս Թերզիբաշյանը, իսկ ոստիկանապետն էր Արմենակ Եկարյանը: Վերջինիս գլխավորությամբ հավաքագրվել էր 200 հոգուց բաղկացած միլիցիա, որի կորիզը կազմել են Պողոս Նուբարի կոչով ԱՄՆ-ից կապիտան Ջիմ Չանգալյանի ղեկավարությամբ ժամանած մի խումբ ամերիկահայ Վերակազմյալ հնչակյան կամավորներ⁹⁷: Ռամկավար կուսակցությունը ներկայացված էր քաղաքապետության, ոստիկանության, ինչպես նաև հաշտարար դատարանի համար թեկնածուներով⁹⁸: 1915 թ. հոկտեմբերի վերջերին ՄԴՀԿ և Սահմանադիր ռամկավար կուսակցությունների օժանդակությամբ և մի խումբ արհեստավորների ու գյուղացիների ուղեկցությամբ միլիցիան շարժվել է դեպի Վան: Արդեն 1916 թ. ամռանը Վան վերադարձողների թիվը հասել է 40.000-ի: Ջիմ Չանգալյանն իր սահուն անգլերենի իմացությամբ շահել էր Վանի կառավարիչ գնդապետ Տերմենի համակրանքը⁹⁹: Քաղաքագլուխ Ա. Թերզիբաշյանի գնահատմամբ, եթե Արմենակ Եկարյանի դիրքերը խախտված էին, և նա մեկուսացված էր, ապա Ջիմ Չանգալյանի «դիրքն ամուր է, պատճառն այն է՝ որ ան՝ իր սահուն անգլիերենովը եւ համարձակ ձեւերովը, կրցած է շահիլ գնդապետ Տերմենի անձնական համակրանքը»¹⁰⁰: Մանավանդ, եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ ցարական գնդապետը խստապահանջ վերաբերմունք ուներ հայ կամավորների նկատմամբ: Ջորավար Անդրանիկի բնութագրմամբ. «Ան ալ [Տերմեն] այն կարծիքէն է, թէ հայ կամաւորները՝ իրենց տիպիքինի պակասովը, գէշ օրինակներ եղած են ռուս զինուորին համար, եւ, անոր այս կարծիքը՝ առանց դերի չէ մնացած կամաւորական խումբերը լուծելու եւ զանոնք ռուս բանակին մէջ ձուլելու որոշումին մէջ»¹⁰¹:

⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 212-214, 281:

⁹⁷ Տե՛ս Աւետեան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 172:

⁹⁸ Տե՛ս Թերզիբաշեան Ա., *Անդրանիկ*, Բարիզ, 1942, էջ 258: Քաջունի Եղ., *Անդրանիկի եւ հայկական առանձին հարուածող զօրամասի հետք*, Նիւ Ճըրսի, 1976, էջ 206:

⁹⁹ Տե՛ս Աւետեան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 172: Թերզիբաշեան Ա., *նշվ. աշխ.*, էջ 258: Քաջունի Եղ., *նշվ. աշխ.*, էջ 206:

¹⁰⁰ Թերզիբաշեան Ա., *նշվ. աշխ.*, էջ 261:

¹⁰¹ Նույն տեղում, էջ 261:

Կովկասյան հայկական կամավորական գնդերի ցրումը

1915 թ. կեսերից ցարական կառավարությունը միջոցներ է ձեռնարկել հայկական կամավորական գնդերը ցրելու և դրանք ռուսական բանակի մեջ ձուլելու ուղղությամբ: Արդեն 1915 թ. դեկտեմբերի կեսերին ցարը, բարձր գնահատելով Կովկասյան ճակատում հայ կամավորական գնդերի անփոխարինելի դերը, այդուհանդերձ հրամանագիր է ստորագրել դրանք ցրելու վերաբերյալ՝ պատճառաբանելով այստեղ տիրող ցածր կարգապահությունը¹⁰²: Մանավանդ որ Էրզրումի գրավումով, երբ ռուսական բանակի տիրապետության տակ էր անցնում հայկական բարձրավանդակի զգալի մասը, կամավորական առանձին գնդերի գոյությունն այլևս անհրաժեշտություն չէր: Այդուհանդերձ, կամավորական գնդերի լիակատար լուծարումը ձգձգվել է մինչև 1916 թ. մարտի վերջը, մինչև որ ռուսական գլխավոր հրամանատարության և Թիֆլիսի հայկական ազգային իշխանությունների միջև համաձայնություն է ձեռք բերվել¹⁰³ դրանք վերածելու ռուսական բանակի կազմում գործող 6.000 զինվորներից բաղկացած Հայ հրացանաձիգ գնդերի (Հայ նշանաձիգ վաշտ)¹⁰⁴: Ռուսական բանակի անբաժան մաս կազմող և միևնույն իրավունքներից ու պարտականություններից օգտվող Հայ հրացանաձիգ գնդերը համալրվելու էին կամավորական գնդերում եղած մարտիկներով, իսկ հրամանատարները բացառապես հայ սպաներն էին լինելու: Նախատեսվում էր առաջինը վերակառուցել և ռուսական զինվորական կարգապահության ենթարկել Վեցերորդ գունդը, որտեղ մեծամասնություն էին կազմում արտասահմանի տարբեր երկրներից ժամանած հայ կամավորները: Ստեղծվելիք մյուս հրացանաձիգ գնդերի հրամանատարներն էին Բեժանբեկովը, Հովսեփյանը, Տեր-Նիկողոսյանը: Որոշ ժամանակով հետաձգվել էր Անդրանիկի Առաջին և Դրոյի Երկրորդ գնդերի վերակազմությունը¹⁰⁵:

Արդեն 1915 թ. դեկտեմբերին ռուսական գերագույն հրամանատարության որոշմամբ կովկասյան հայ կամավորական խմբերի լուծարումը համընդհանուր լքման պատճառ էր դարձել շարքերում. հեռացել էին կամավորների զգալի մասը՝ արևմտահայերն ու ամերիկահայերը: Միաժամանակ առաջ էին եկել նաև հարակից դժվարություններ՝ կապված նպաստի, բժշկության, հաշմանդամության, հետդարձի և այլ նյութական ծախսերի հետ: Ազգային բյուրոն Բոստոնի կենտրոնական կոմիտեի միջոցով վճարել էր միայն 430 ամերիկահայ կամավորի վերադարձի ճանապարհածախսը՝ ընդհանուր 60.600 ռուբլի արժեքով, ինչպես նաև նվիրատվություններից ու կազմակերպված տարբեր վաճառահանումներից ստացված գումարով սահմանել նպաստ զոհված կամավորների ընտանիքներին և այլն¹⁰⁶:

¹⁰² Տե՛ս Կիրակոսյան Զ., *նշվ. աշխ.*, էջ 200: Սիմոնյան Հր., *նշվ. աշխ.*, էջ 522:

¹⁰³ Տե՛ս Սիմոնյան Հր., *նշվ. աշխ.*, էջ 523: Կիրակոսյան Զ., *նշվ. աշխ.*, էջ 200:

¹⁰⁴ Տե՛ս Մարմարեան Ա., Զօր. *Անդրանիկ եւ իր պատերազմները*, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 266, 269, 270: Չոփուրեան Եղ., *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 71:

¹⁰⁵ Տե՛ս Սիմոնյան Հր., *նշվ. աշխ.*, էջ 523:

¹⁰⁶ Տե՛ս Համսոսր *տեղեկագիր Հ. Կ. Ազգային Բիւրօի գործունէութեան*, էջ 7, 8, 9, 10:

Արտերկրից, մասնավորապես ԱՄՆ-ից ժամանած կամավորների հիմնական զանգվածը, այլևս չցանկանալով ծառայել, ցրվել է: Այնպես որ արդեն 1916 թ. սեպտեմբերին հայ կամավորական ջոկատները հիմնականում ցրված էին¹⁰⁷:

Թեև կամավորական շարժման լուծարումով ամերիկահայ կամավորների զգալի մասը վերադարձել է ԱՄՆ, սակայն քիչ չեն եղել նաև նորաստեղծ ազգային գումարտակներ ներգրավվածները:

Կովկասում կամավորական շարժման լուծարումով արևմտահայության շրջանում չի մարել հայրենի տարածքներն ազատագրելու և իր ժողովրդի ապրելու բնական իրավունքը պաշտպանելու սրբազան զգացումը, և նա ձեռնամուխ է եղել կամավորական նոր շարժում կազմակերպելուն: Այդ նպատակով արտասահմանի, մասնավորապես ԱՄՆ-ի հայությունը կարևոր բացատրական աշխատանք է իրականացրել դաշնակից տերությունների շրջանում՝ նրանցից ակնկալելով ինչպես քաղաքական ու դիվանագիտական, այնպես էլ նյութական ու ռազմական աջակցություն¹⁰⁸:

Ամերիկահայերի նյութական աջակցությունը կամավորական շարժմանն ու կարոտյալներին

Ամերիկահայության հայանպաստ ջանքերի շնորհիվ 1916 թ. հոկտեմբերի 21-22-ը ԱՄՆ-ի նախագահի ու Կոնգրեսի որոշմամբ երկրով մեկ հայտարարվել է «Հայոց օր», և, ի պաշտպանություն Հայ դատի, շուրջ 400 քաղաքներում կազմակերպվել են Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրականացվող բռնությունները դատապարտող հավաքներ, բողոքի ելույթներ ու ցույցեր, ինչպես նաև ազգանպաստ բազմաթիվ միջոցառումներ, հանգանակություններ և այլն: Ամերիկյան ժողովուրդն իր սրտակցությունն ու համերաշխությունն է արտահայտել իթթիհատական պետությունում հետապնդվող ու հալածվող քրիստոնյա ազգություններին և նրանց ի նպաստ նվիրաբերել ավելի քան 30 մլն դոլար¹⁰⁹:

Ամերիկահայությունը Կովկաս կամավորներ ուղարկելուց բացի, զգալի նյութական նպաստ է հատկացրել վերոհիշյալ շարժմանը:

Այսպես, Ադանայի ջարդերից (1909 թ.) փրկված և նոր երկրում ապաստանած կիլիկիահայերն իրենց հոգևոր առաջնորդի միջոցով 1914 թ. հոկտեմբերի 30-ին նամակով դիմել են ԱՄՆ-ում Ռուսաստանի դեսպան Բախմենտինին՝ հայտնելով, որ տարագրության մեջ գտնվող կիլիկիահայությունն իր վրա է վերցնում ամերիկահայ կամավորների հանդերձավորման և Ռուսաստան մեկնելու ծախսերը: Զինման և ռազմաճակատի հարցերը տնօրինելու էին ռուսական իշխանությունները¹¹⁰:

Լայն թափ էին ստացել նաև ՀՅԴ Կալիֆոռնիայի, Միչիգն Արևմտյան, Արևելյան և Կանադայի շրջաններում հանգանակիչ հավաքները, որտեղ շարքային անդամ-

¹⁰⁷ Տե՛ս Միմոնյան Հր., *նշվ. աշխ.*, էջ 523, 525:

¹⁰⁸ Տե՛ս Ավագյան Ք., *Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ գաղութի պատմությունը (սկզբնավորումից մինչև 1924 թ.)*, Երևան, 2000, էջ 111-115:

¹⁰⁹ Տե՛ս Հայկ Վ., *նշվ. աշխ.*, էջ 994: Թեղդիկ, *նշվ. աշխ.*, 1922, էջ 284:

¹¹⁰ Տե՛ս Կարապետյան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 40:

ներն ու համակիրները «լիաբուռն կը մասնակցին հանգանակութիւններուն»։ մինչև 1915 թ. մարտի կեսը հանգանակվել էր 87.500 դուլար¹¹¹, որը շուտով, ըստ «Հայրենիք» երկօրյայի խմբագրակազմի անդամ Շահան Նաթալիի հաղորդած տվյալների, հասել է 100.000-ի, մանավանդ, եթե հաշվի առնենք, որ հիշյալ ժամանակահատվածում ԱՄՆ-ում գործում էր ՀՅԴ-ի 90 կոմիտե, Կարմիր խաչի 30 մասնաճյուղ, իսկ «Հայրենիքի» բաժանորդների թիվը շուրջ 5.000 էր: Կուսակցությունը նաև «Հայ ազգայնագրական փոլոք» անունով թերթոններ է տարածել ժողովրդի մեջ՝ մինչև աշուն ակնկալելով ևս մի քանի տասնյակ հազար դուլար¹¹²:

Բազրատ եպիսկոպոսի զեկուցագրի համաձայն՝ 1915 թ. սկզբին Պետրոզգրադի ռուսական արտաքին առևտրական բանկի միջոցով Նյու Յորքից հայերը փոխանցել էին 1.355 ռուբլի, սերաստահայերի Ուլաշ խումբը՝ 450 ռուբլի 0.7 կոպեկ, իսկ Ազգային պաշտպանության Ամերիկայի միությունը՝ 3.409 ռուբլի 10 կոպեկ և այլն¹¹³:

Ըստ «Հայրենիք» պարբերաթերթի տպագրած ցուցակների՝ 1915 թ., ի նպաստ Կովկասի և ինքնապաշտպանության, ամերիկահայության շրջանում սկսված հանգանակությունն արդեն 1916 թ. հոկտեմբերին հասել էր 225.500 դուլարի, որը մաս առ մաս առաքվել էր Թիֆլիսի Ազգային բյուրոյին¹¹⁴: Ընդ որում, եթե այդ նույն ժամանակ ԱՄՆ-ում «Նպաստի օր» հայտարարելու առիթով Սիրիական/հայկական նպաստամատույց ամերիկյան կոմիտեն (The American Committee for Syrian/Armenian Relief) Միջազգետքի և Կովկասի գաղթականների համար փոխանցել էր 10.000 դուլար, ապա Հյուսիսային Ամերիկայի ՀՅԴ-ն Կովկասում ապաստանած գաղթականների համար հանգանակել էր 18.000 դուլար¹¹⁵:

Ընդհանուր առմամբ ողջ ամերիկահայությունը կովկասյան կամավորական շարժմանը տրամադրել է շուրջ 342.000 դուլար, իսկ առանձին Հյուսիսային Ամերիկայի ՀՅԴ Կենտրոնական կոմիտեն 1915-1917 թթ. Թիֆլիսի Ազգային բյուրոյին էր ուղարկել 328.047 ռուբլի գումար¹¹⁶: Կամավորական շարժմանն աջակցելուց բացի, ամերիկահայությունն իր նպաստն է բերել նաև փախստականների փրկության ջանքերին: Այսպես, ԱՄՆ-ի հայ գործավորները 1-2 տարվա ընթացքում կամավորական շարժմանն ու փախստականներին ի նպաստ հանգանակել էին մոտավորապես 2 մլն դուլար¹¹⁷:

Ամփոփելով նշենք, որ 1914 թ. սեպտեմբերի 10-ից մինչև 1916 թ. օգոստոսի 25-ը Կովկասում ծավալված հայ կամավորական շարժումն իր ուրույն տեղն ունի հայ ռազմարվեստի պատմության մեջ՝ որպես նոր ժամանակահատվածում բնօրրանում և արտերկրում ցրված հայության երկու հատվածների կազմակերպված ինք-

¹¹¹ Տե՛ս Տոնապետեան Գ., *նշվ. աշխ.*, հ. Բ, էջ 278, 280:

¹¹² Տե՛ս «Հայրենիք», 1916, Հոկտեմբերի 7: - Տոնապետեան Գ., *նշվ. աշխ.*, հ. Բ, էջ 325:

¹¹³ Տե՛ս Կարապետյան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 42:

¹¹⁴ Տե՛ս «Հայրենիք», 1916, հոկտեմբերի 7: Տոնապետեան Գ., *նշվ. աշխ.*, հ. Բ, էջ 325:

¹¹⁵ Տե՛ս Տոնապետեան Գ., *նշվ. աշխ.*, հ. Բ, էջ 333:

¹¹⁶ Տե՛ս Համանօր Կրեղևկազիր Հ. Կ. *Ազգային Բիւրօի գործունէութեան. 1915-1917 թթ.*, էջ 7:

¹¹⁷ Տե՛ս Չոփուրեան Եղ., *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 79:

նապաշտպանական շարժման դրսևորման անդրանիկ փայլուն օրինակ, ինչպես նաև ռուս, կազակ և արևելահայ ու արևմտահայ զինակցության հիշարժան դրվագ:

Ընդհանուր առմամբ հայ կամավորական զորագնդերն արդարացրել են իրենց վրա դրված պարտավորությունները և ռուսական գերագույն հրամանատարության հույսերը՝ արժանանալով վերջիններիս բարձր գնահատանքին ու պարգևներին:

Թեև հայ կամավորական շարժումն իր տեղացի և արտերկրից, մասնավորապես ԱՄՆ-ից, ժամանած մարտիկներով արձանագրել է վճռորոշ հաջողություններ, իսկ աշխարհով մեկ սփռված հայության ազգային լիազոր կառույցները զգալի հանգանակիչ ու քաղաքական ջանքեր են գործադրել, այդուհանդերձ արտաքին և ներքին որոշակի ուժերի կազմակերպած դավադրության արդյունքում ցարական Ռուսաստանի կայսրության անկումը և տարածաշրջանում ստեղծված անկառավարելի իրավիճակը ճակատագրական հետևանքներ են թողել առանձնապես հայ ժողովրդի կյանքում՝ հանգեցնելով Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանի զգալի մասի կորստի՝ քրիստոնեաթափման և հայրենագրկումի, հայ բնիկ ժողովրդի տեղահանության և ավելի քան 1,5 միլիոն հայերի բնաջնջման, իսկ օտար երկրներում ապաստանած հրաշքով վերապրածները դատապարտվել են անխուսափելի ճուլման և ուժացման:

ԱՄՆ-Ի ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ
ՇԱՐՇՄԱՆԸ ԵՎ ՆՊԱՍՏԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏԻՆ

Քնարիկ Ավագյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայ ժողովրդի համար ճակատագրական դարձած Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ամերիկահայությունը, համախմբելով իր ներգաղութային ողջ մտավոր, նյութական, հասարակական, կուսակցական և այլ կարողությունները, քաղաքական, դիվանագիտական, ռազմական, մարդկային և հնարավոր բոլոր այլ միջոցներով սատարել է հայրենի երկրի ու ժողովրդի պաշտպանությանը: Նրանք գործուն մասնակցություն են ունեցել Եվրոպայում և ԱՄՆ-ում Հայկական հարցին ի նպաստ ջանքերին:

Ամերիկահայ բոլոր ազգային կուսակցությունները (Հայ հեղափոխական դաշնակցություն – ՀՅԴ, Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցություն – ՄԴՀԿ, Հայ սահմանադիր ռամկավար կուսակցություն – ՀՍՌԿ), ինչպես նաև անկուսակցականները սովոր խմբերով մասնակցել են կովկասյան կամավորական շարժմանը՝ իրենց նպաստը բերելով ռուսական բանակի հաղթանակին:

ԱՄՆ-ից և Եվրոպական երկրներից Կովկասում կամավորական շարժմանը մասնակցել է շուրջ 3.000 հայ:

Բանալի բառեր՝ ԱՄՆ-ի հայեր, կովկասյան կամավորական շարժում, կովկասյան ճակատ, Առաջին համաշխարհային պատերազմ, Հայ հեղափոխական դաշնակցու-

թյուն, Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցություն, Հայ սահմանադիր ուսմկավար կուսակցություն:

PARTICIPATION OF THE ARMENIANS OF THE USA TO THE VOLUNTARY
MOVEMENT IN THE CAUCASUS AND THEIR SUPPORT
TO THE CAUCASIAN FRONT

Knarik Avakian

SUMMARY

During the years of the First World War, which were disastrous for the Armenian people, the Armenian community of the US, assembling its entire intra-communal intellectual, financial, public and political resources, has assisted the Motherland and its people by all the possible diplomatic, political, military and human means and has taken part in the enterprises aiming at the defense of the Armenian Case in the USA.

Armenian-Americans of all national parties (Armenian Revolutionary Federation – ARF, Social-Democratic Hnchakian Party – SDHP, Armenian Constitutional Democratic Party – ACDP), as well as non-partisan people, in great numbers have participated to the Caucasian Front voluntary movement, contributing to the victories of the Russian Army.

At least 3.000 Armenians from the US and Europe had participated to the voluntary movement in the Caucasus.

Keywords: Armenians of the USA, voluntary movement in the Caucasus, Caucasian Front, First World War, Armenian Revolutionary Federation, Social-Democratic Hnchakian Party, Armenian Constitutional Democratic Party.

УЧАСТИЕ АРМЯН США В ДОБРОВОЛЬЧЕСКОМ ДВИЖЕНИИ НА КАВКАЗЕ И
СОДЕЙСТВИЕ КАВКАЗСКОМУ ФРОНТУ

Knarik Avakian

РЕЗЮМЕ

В ставшими роковыми для армян годы Первой мировой войны американские армяне объединили весь свой интеллектуальный, финансовый, социальный, политический и прочий потенциал в целях оказания дипломатической, политической, военной, людской и прочей всевозможной помощи родине и армянскому народу. Они активно участвовали в акциях в защиту Армянского Вопроса в Европе и в США.

Многочисленные американские армяне всех национальных партий (Армянская революционная федерация Дашнакцутюн – АРФД, Социал-демократическая партия Гнчакян – СДПГ, Армянская конституционная партии Рамкавар – АКПР), а также беспартийные, приняли участие в добровольческом движении на Кавказском фронте, способствуя победе русской армии.

Около 3.000 армян из США и Европы приняли участие в добровольческом движении на Кавказе.

Ключевые слова: Армяне США, добровольческое движение на Кавказе, кавказский фронт, Первая мировая война, Армянская революционная федерация Дашнакцутюн, Социал-демократическая партия Гнчакян, Армянская конституционная партия Рамкавар.